

К-5817^а
П87232

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

2

ЛЮТИЙ

1941

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

V.N. Karazin Kharkiv National University

00720564

0

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
І КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

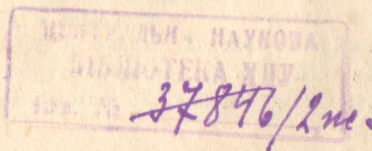
79

2

ЛЮТИЙ

1941

87232

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ • ХАРКІВ

89.68

ЗМІСТ

Стор.

Привітання товаришеві Клименту Єфремовичу Ворошилову на день його шестидесятиріччя	5
Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження товариша Климента Єфремовича Ворошилова орденом Леніна	8
Генерал-майор А. Пулко-Дмитрієв — Ворошилов — організатор і керівник озброєних сил країни соціалізму. Стаття	9
Ігор Муратов — Двадцятий полк. Елегія. Поезії	22
Комбриг Н. Стародумов — Бойові епізоди	24
Олександр Прокоф'єв — Ясен. Гармонія. Поезії. Переклав П. Дорошко	29
Герой Радянського Союзу Яків Руденок — Сторінка спогадів	30
Терень Масенко — Пам'яті бійця. Поезія	32
Микола Трублаїні — Глибинний шлях. Роман (продовження)	33
М. Ю. Лермонтов — Втікач. Поезія. Переклала Н. Забіла	75
Комбриг Н. Стародумов — М. В. Фрунзе в Середній Азії	77
Іван Чумаченко — Сестра. Поезія	81
Леонід Топчий — З озера Хасан. Поезія. Переклав Ф. Скляр	82
Володимир Кузьміч — Голубятник Ляхно. Оповідання	85
Павло Діброва — Хай вічно славою цвіте! Поезія	100
Петро Дорошко — Військова доблесть в творчості українського народу. Стаття	101

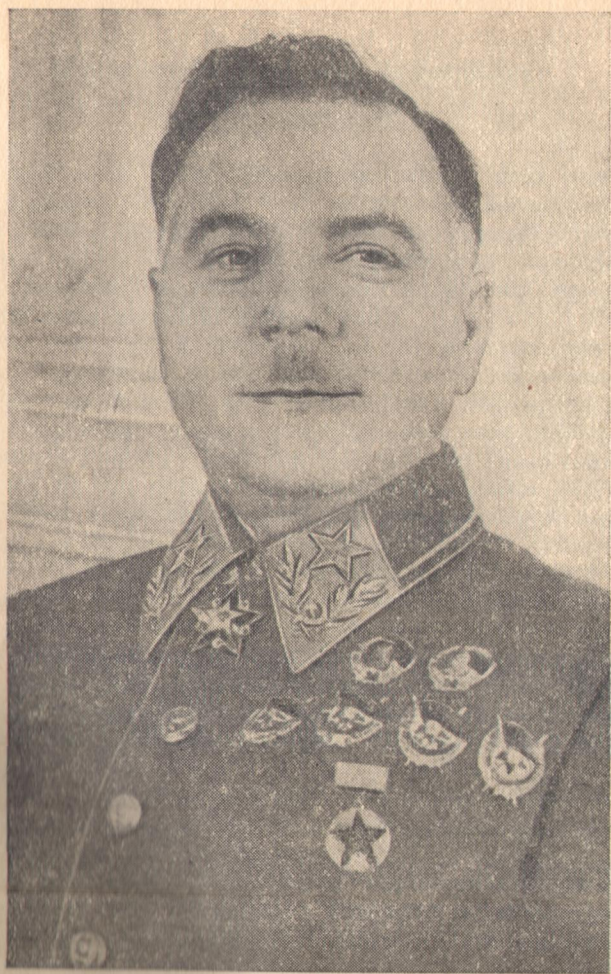
Критика

Андрій Ключчя — Розмова про поезію. Стаття	106
--	-----

Бібліографія

Григорій Овчаров — „Вільна Буковина“. Рецензія	111
М. Непран, І. Невідома — Ігор Муратов. „Багаття“. Рецензія	114
Ярослав Гримайло — Олекса Десняк. „Тургайський сокіл“.	117
Андрій Ключчя — Повість про трагедію героя. Рецензія	122
С. Радугін — Раф. Скоморовский. „Рассказы“. Рецензія	125

Товаришеві Клименту Єфремовичу

ВОРОШИЛОВУ

Центральний Комітет більшовицької партії і Рада Народних Комісарів Союзу РСР палко вітають тебе, вірного соратника Леніна і Сталіна, одного з активніших будівників Комуністичної партії, виднішого організатора озброєних сил радянської держави і видатного полководця Червоної Армії — в день твого шестидесятиріччя.

Все своє життя з юнацьких років ти присвятив революційній боротьбі за справу робітничого класу, за комунізм. В роки першої російської революції 1905 — 1907 рр. ти боровся в передових рядах революційних донецьких робітників і разом з Леніним і Сталіним будував нашу більшовицьку партію. Ти був одним з найактивніших учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і більшовицьким керівником її в Донбасі, одним з перших організаторів Робітничо-Селянської Червоної Армії. Під твоїм командуванням 5-та Українська армія в 1918 році зробила героїчний похід до Царицина, прорвавши кільце білокозачої контрреволюції. При твоїй керівній участі була створена Перша Кінна Армія, яка вкрила себе невмирущою славою. Ти пройшов з нею славний побідоносний шлях, розтрощуючи денікінську контрреволюцію, громлячи білополяків, ліквідуючи білі банди Врангеля.

Твій неперервний багаторічний роботі по керівництву Червоною Армією — вона багато в чому зобов'язана тим, що виросла в могутню і грізну силу.

На всіх етапах твоєї славної революційної діяльності партія знає тебе як мужнього і послідовного борця проти ворогів партії і радянського народу. Своєю невтомною і плідною роботою як партійний керівник, державний діяч, будівник Червоної Армії ти заслужив любов і пошану нашої партії і радянського народу.

Від усього серця бажаємо тобі, наш дорогий друг і бойовий товариш, багатьох років здоров'я і дальшої плідної роботи на благо нашої партії і радянської держави.

Центральний Комітет
Всесоюдної Комуні-
стичної партії (більшо-
виків).

Рада Народних
Комісарів Союзу РСР.

Товаришеві ВОРОШИЛОВУ К. Є.

Дорогий Клименте Єфремовичу!

У день Вашого 60-річчя Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України і Рада Народних Комісарів УРСР шлють Вам, одному з найактивніших будівників більшовицької партії, вірному учневі і соратникові Леніна і Сталіна — палкий більшовицький привіт.

Ви були одним із перших організаторів могутньої Червоної Армії і її славного загону — Першої Кінної Армії. Ніколи не померкне слава про революційну доблесть і подвиги 5-ої Української Армії, її бойових полків, які під Вашим, Клименте Єфремовичу, командуванням, зробили в 1918 році героїчний похід з України до Царицина.

Більшовики України, весь український народ високо цінують Ваші видатні заслуги в організації і згуртуванні робітничого класу Донецького басейну і трудящих усієї України на боротьбу проти царизму, за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ваша непохитна відданість справі Леніна — Сталіна, залізна воля, вміння згуртувати і повести за собою бійців, сприяли видатним перемогам Червоної Армії над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Все Ваше благородне життя і невтомна робота є прикладом беззавітного служіння справі робітничого класу, справі комунізму. Своєю славною революційною діяльністю мужнього і послідовного борця проти ворогів партії і радянської держави Ви заслужили любов і пошану більшовицької партії і трудящих.

Більшовики України і весь український народ, палко вітаючи Вас, найвидатнішого організатора озброєних сил нашої батьківщини, видатного полководця, бажають Вам здоров'я на довгі роки, плідотної роботи на благо більшовицької партії, соціалістичної держави, на благо комунізму.

Центральний Комітет
Комуністичної партії
(більшовиків) України.

Рада Народних
Комісарів УРСР.

ДОРОГИЙ КЛИМЕНТЕ ЄФРЕМОВИЧУ!

В день Вашого шестидесятиріччя письменники квітучої Радянської України шлють Вам, вірному синові партії, найближчому соратнику великого Сталіна, славному маршалу Радянського Союзу свій палкий більшовицький привіт.

Про Ваше героїчне життя, про Ваші славні діла український народ складає пісні і легенди. Ніколи не згасне в пам'яті народу Ваша беззавітна боротьба за визволення нашої батьківщини, за перемогу червоного прапора на нашій землі. Ваше життя є прикладом для молодого покоління, яке вчиться у Вас, як слід любити і боротися за свою батьківщину.

Пісні про земляка героїв - донбасіzcів, про славного луганського слюсаря дзвінко лунають на нашій славній землі.

Бажаємо Вам, дорогий Клименте Єфремовичу, ще довгих і довгих років життя на благо нашої соціалістичної держави.

СПІЛКА РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

У К А З
ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ПРО НАГОРОДЖЕННЯ ТОВАРИША
КЛИМЕНТА ЄФРЕМОВИЧА ВОРОШИЛОВА
ОРДЕНОМ ЛЕНІНА

За видатні заслуги в справі будівництва більшовицької партії і радянської держави, в справі організації і зміцнення Червоної Армії нагородити товариша Климента Єфремовича Ворошилова, в день його шестидесятиріччя,— орденом Леніна.

Голова Президії Верховної Ради СРСР

М. Калінін.

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

О. Горкін.

Москва, Кремль. 3 лютого 1941 р.

А. Пулко-Дмитрієв

ГЕНЕРАЛ - МАЙОР

ВОРОШИЛОВ — ОРГАНІЗАТОР І КЕРІВНИК ОЗБРОЄНИХ СИЛ КРАЇНИ СОЦІАЛІЗМУ

Ленін на VIII з'їзді партії сказав, що

„... існування Радянської республіки поряд з імперіалістичними державами довгий час немислиме. Кінець - кінцем або одне, або друге пере-
може. А поки цей кінець настане, ряд найжахливіших сутичок між Радянською республікою і буржуазними державами неминучий. Це значить, що пануючий клас, пролетаріат, якщо тільки він хоче і буде панувати, повинен довести це і своєю військовою організацією...” (Ленін, т. XXIV, стор. 115).

Неухильно бажаючи миру з усіма державами, трудящі Радянського Союзу пам'ятають вказівки товариша Сталіна, що „за наших часів на слабких не зважають — зважають тільки на сильних”. Виходячи з цього, Радянський Союз послідовно і неухильно проводячи політику миру, максимально зміцнює оборону, незмінно підіймає міць Червоної Армії і Військово-Морського Флоту.

Таким чином, Червона Армія є знаряддя мирної політики. Але, якщо ворог насмільється на нас напасти, то Червона Армія була і буде найбільш нападаючою з усіх армій, що будьколи нападали. В зв'язку з цим наша Червона Армія завжди перебуває в повній бойовій готовості. Причина цьому та, що з переходом до мирного будівництва боротьба капіталістичного оточення проти першої в світі робітничої держави не припинилася. І через те ЦК партії і особисто товариш Сталін весь час неослабно піклуються про зміцнення Червоної Армії і оборонної потужності країни.

Розв'язання цих завдань цілком залежить від загальних успіхів будівництва соціалізму. Величезні соціальні і економічні реформи в нашій країні докорінно змінили і міняють обличчя наших озброєних сил.

Червона Армія — перша в світі армія переможної пролетарської революції, знаряддя диктатури пролетаріату - переможця, армія захисту соціалістичної батьківщини. Це нова армія, що принципово відрізняється від армій усіх капіталістичних держав — своїм призначенням, класовим змістом, внутрішньою організацією і методами виховання. Товариш Сталін вказує нам, що Червона Армія є армія диктатури пролетаріату, армія визволення робітників і селян від ярма капіталістів і поміщиків, армія захисту волі і незалежності народів нашої країни, армія світової революції, робітників усіх країн.

Ці особливості Червоної Армії були і є вихідними даними, на підстав яких відбувалася організація і реорганізація, виховання і навчання і використання Червоної Армії.

Усі ці особливості безумовно розумів К. Є. Ворошилов, коли йому 1925 року довелося взяти на себе керування Червоною Армією, після недовгого перебування на посаді наркома військових і морських справ і голови Революційної Військової Ради М. В. Фрунзе.

Для того щоб нам зрозуміти всю величність і всю багатогранність і труднощі роботи, переведеної спочатку тов. Фрунзе і Ворошиловим, а потім Ворошиловим, під проводом ЦК партії і особисто товариша Сталіна, над організацією і керуванням Червоної Армії, треба знати, яку „спадщину“ на цій посаді вони дістали від ворога народу Троцького, що був до М. В. Фрунзе наркомом військових і морських справ. Перед початком 1924 року наша армія являла собою не цілком боєздатний організм. Троцький своїми антипартійними виступами вносив дезорганізацію в лави Червоної Армії, послабляв її боєздатність. „ЦК партії зняв Троцького з поста наркома не тільки як уже очевидного ворога нашої партії, але як людину, що не справилася з дорученою їй роботою“ (Ворошилов, „15 років Червоної Армії“).

Для обслідування діяльності Троцького була призначена комісія на чолі з Гусевим. Ця комісія працювала кілька місяців і наслідки своєї роботи доповіла на двох пленумах ЦК — лютневому і квітневому 1924 року. Висновки комісії були надзвичайно сумні і сформульовані коротко таким чином: „Червоної Армії, як організованої, навченої, політично вихованої і забезпеченої мобілізаційними запасами сили, у нас тепер нема. В теперішньому своєму вигляді Червона Армія небоєздатна“.

Ще до вступу на пост наркома військових і морських справ тов. Ворошилов був широко відомий масам трудящих Радянського Союзу. Та хіба тільки Радянського Союзу!

Вступ 1925 року тов. Ворошилова на пост наркома військових і морських справ припав на той час, коли Червона Армія після реформи 1924 року була на переломному етапі. Річ у тім, що реформа 1924 року цілком завершена не була і тому тов. Ворошилов мусив провадити далі роботу над реорганізацією Червоної Армії відповідно до того досвіду, який дали імпералістична і громадянська війна.

Відповідно до реконструкції промисловості нашої країни переводилася і реконструкція Червоної Армії, яка по суті тривала аж до 1928 року.

Головним змістом цього етапу будівництва Червоної Армії було погодження її організаційної структури з сучасними вимогами.

Саме тоді утворилася та організація Червоної Армії, яка в основі своїй існує досі; була установлена система комплектування Червоної Армії, мобілізації і підготування кадрів командного і політичного складу. Зокрема, саме тоді територіальна система, що була найважливішою частиною в організаційній структурі Червоної Армії, остаточно створилася і набула сталих форм, які цілком себе виправдали. В цьому ж періоді Червона Армія дістала всі сучасні статuti і накази. Була створена система бойового підготування рядового і начальницького складу.

На підставі нових статутів і установленної системи бойового підго-

тування, навчання Червоної Армії було піднесене на рівень сучасних армій.

На цьому етапі історичного розвитку Червоної Армії багато сил і уваги було звернено на встановлення правильних взаємин між командним і політичним складом. Я маю на увазі встановлення в армії єдиноначальності.

В наслідок цієї роботи Червона Армія дістала сучасну сталу організацію, наладила регулярне комплектування особистого складу, визначила строки служби, дістала всі сучасні умови, систематизувала і наладила бойове підготування рядових бійців і начальницького складу, розгорнула сітку високих і середніх військово - учбових закладів.

Товариш Ворошилов, будши керівником нашої Червоної Армії і її матеріального оснащення, передусім звернув увагу на максимальне збільшення в нашій країні числа людей, навчених військової справи. 1926 року наша армія складалася з 562 тис. чоловіка. В це число входили і територіальні кадри, конвойна сторожа і прикордонна варта.

В той самий час щорічний контингент призовників хитався від 950 тис. до 1 млн. Коли б ми контингент молоді щороку включали в склад нашої армії, то наша армія мала б, принаймні, 1,5 млн. чоловік.

Але цього при економічних можливостях того часу ми зробити не могли і тому щороку 350 — 450 тис. чоловіка молоді, призовного віку, залишалося поза лавами армії. Це позбавляло нас кількох мільйонів навчених людей, які могли б під час війни збільшити військово - підготований контингент робітників і селян.

Замість 800 тис. придатної до служби молоді ми навчали в кадрових і територіальних частинах трохи більше як половину цього числа. З цього погляду відіграла особливу роль територіальна система, яка дала нам змогу поширити військові знання в охоплених нею районах.

Територіальна система і Осоавіахім давали змогу розвивати всі види спорту, надто стрілецьку справу, ширити військові знання через сітку військових гуртків і куточків на фабриках, заводах, по селах і школах. Одначе, до планового підготування трудящих з широким їх охопленням ми на той час ще навіть не наблизилися.

В наслідок цих напружених зусиль наша Червона Армія на 1928 рік являла вже собою солідну силу.

Наша піхота, вихована на бойових традиціях громадянської війни, зберігши рухливість і маневровість, перетворилася на потужний сучасний рід зброї, засвоїла групову тактику і нові методи стрілецького бою.

Наша кіннота, подвиги якої всі пам'ятають, зміцніла і удосконалилася, поліпшивши своє бойове підготування і матеріальну частину, поновивши свій кінський склад і зберігши свої загальновизнані бойові властивості.

Загальна кількість командного складу на той час залишалася зовсім малою. Надто мало було начскладу запасу.

У царській армії співвідношення між офіцерами дійсної служби і запасними було 1 : 10.

„Ми повинні, — сказав тов. Ворошилов, — уже тепер ужити всіх заходів, щоб наші резерви були в достатній кількості і відповідної якості“. (Доповідь на IV з'їзді Рад 25/IV 1927 р.).

З 1925 року ми почали пропускати призовників, що покінчали вищі

і середні цивільні школи, через спеціальні команди однорічників для того, щоб готувати з них протягом року командирів запасу і після іспитів звільняти в запас.

Друге основне завдання в цій області полягало в тому, щоб усі наші цивільні, вищі і середні учбові заклади якомога швидше воєнізувати.

В цілому наш комсклад відстав і погано керував частинами в полі, а наші штаби, як загальне правило, були дуже недосвідчені в цій справі.

Конче треба було докласти всіх сил до того, щоб ця прогалина, вельми важлива і серйозна, була ліквідована.

Збільшені дисциплінарні вимоги, поставлені перед армією, привели до невміння деяких командирів застосовувати статут дисциплінарної служби на практиці. Товариш Ворошилов відзначав, що „ми можемо бачити перекручення дисциплінарної політики, невмілий підхід командира до червоноармійця. Інколи командир занадто за панібрата з червоноармійцем і тим дає йому привід не шанувати, не слухати, не розуміти наказів, заводити нехлюйство в частині; з другого боку ми дуже часто маємо такі затиски і заборони, такі невмілі розпорядження, невміле користування своєю владою командира, які рикошетом б'ють по командиру і по всій армійській роботі“. (Промова, присвячена випускові червоних командирів, 17/IX 1926 р.).

Уже тоді перед Червоною Армією дуже гостро стало питання про її технічне переозброєння. Яким способом цього можна було досягти? Поперше, шляхом створення промислової бази, здібної виробляти технічні засоби боротьби в потрібній для оборони країни кількості, і, подруге, шляхом оснащення Червоної Армії сучасною технікою на основі зростання важкої індустрії і машинобудування. Таким чином, це можна було здійснити тільки при наявності в країні відповідної матеріально - технічної бази і за наперед обміркованим і затвердженим нашим ЦК планом.

Але технічні можливості нашої держави покищо були обмежені. Ми щойно починали розгортати нашу роботу. В зв'язку з тим тов. Ворошилов казав, що „озброєні сили ростуть разом з ростом цілої держави; не слід забувати, що військова техніка є похідна всього нашого господарства; вона тільки в тім разі становить міцну матеріальну базу оборони, коли вона глибоко сягає своїм корінням в отчинну індустрію“ (Ворошилов, „Оборона СРСР“, стор. 75).

На полі військової техніки ці роки характеризувалися теоретичним розробленням питань технічного переозброєння Червоної Армії. Саме тоді була переведена величезна робота теоретичного характеру, яка дала нам можливість розпочати пізніше планову технічну реконструкцію Червоної Армії з оглядом на всі вимоги сучасної війни і сучасного бою.

А покищо ми стали в основному тільки на шлях реконструкції тієї матеріальної частини, яку ми мали.

В артилерії ми домоглися твердих наслідків в справі збільшення далькості стрільняння; ми дістали прекрасні зразки автоматичної зброї, вдалу конструкцію дрібнокаліберної гвинтівки, масове виробництво якої дало сильний поштовх розвитку стрілецького спорту.

В авіації ми досягли чималих наслідків в справі власного будування літаків і моторів.

На той час, завдяки надзвичайним зусиллям, наш військово - повітряний

флот вже солідно збільшився. Наш повітряний флот являв собою силу, якою могла пишатися наша держава. „Ми мали змогу будувати свій повітряний флот в більшій його частині на основі своєї власної авіаційної промисловості“, — казав тов. Ворошилов. (Ворошилов, „Оборона СРСР“, стор. 109). В загальній кількості наш повітряний флот на той час не поступався перед флотом сумежних держав.

Ми розв'язали також дуже важливі справи, що полягали в підготуванні достатнього числом і прекрасного своєю якістю кадру льотчиків.

Для розвитку науково-конструкторської роботи на полі авіації у нас був створений ЦАГІ, установа науково-конструкторського типу, рівної якій нема в цілому світі.

Після завзятої і довгої роботи наш морський флот теж на той час уже являв собою потужну організовану силу.

Дуже погано стояла у нас справа тракторобудування і автобудування. Ми тоді випускали якісь нікчемні сотні автомобілів.

А загалом в справі забезпечення нашої армії технічними засобами боротьби ми продовжували відставати від західно-європейських армій, хоча треба сказати, що останні мали засоби, що лишилися від першої імперіалістичної війни. Величезні запаси зброї, що лишилися від імперіалістичної війни, важким тягарем висіли на ногах армій цілого світу. Переозброєння армій завжди потребує колосальних грошових засобів і великого часу для заготування матеріальної частини та бойового припасу, а буржуазія не була спроможна дати цього одразу.

Одним з нових дуже грізних технічних засобів боротьби в майбутній війні буде хімія. Наша хімічна промисловість була в періоді відновлення, і тому в нас на полі військової хімії справа стояла поганенько.

Тоді ж було поставлене питання про утворення мобілізаційних запасів. Тов. Ворошилов писав: „Ми повинні мати мінімум мобілізаційних запасів, призбираних заздалегідь, але головна річ — мати промисловість країни організованою таким способом, щоб вона могла в слушний момент дати все потрібне для задоволення всіх потреб фронту і мінімальних потреб тилу. Військова промисловість досі ще перебуває в тяжкому стані. В теперішній час на військову промисловість ми витрачаємо чималі засоби, але продукція нашої промисловості (маємо на увазі не тільки повстяники, чоботи, штани, але й гвинтівки і патрони і гармати) — ця продукція досі ще не стоїть на належній висоті.

Того стану, який ми маємо зараз у військовій промисловості, не можна далі терпіти. Ми повинні домогтися, щоб вироби військової промисловості були кращі і дешевші“ (Ворошилов, „Оборона країни“, стор. 38 і 39).

Щойно 1926/27 рр. позначилися чималі досягнення у військовій промисловості. Якість продукції по окремих предметах досягла 80 — 98% проти передвоєнного рівня. Почалося систематичне зниження цін. Важкий апарат єдиного воєнпрома був поділений між самостійними трестами; виконання вимог військового відомства організаційно об'єднано в одним спеціальним управлінням ВРНГ. Слабим місцем військової промисловості лишалося несвоєчасне виконання військових замовлень.

Загалом кажучи, перед початком першої п'ятирічки Червона Армія з армії відсталой „перетворилася на армію сучасну, що зробила для себе

всі організаційно - учбові висновки з досвіду останніх воєн" (Ворошилов, „Ленін, Сталін і Червона Армія“, стор. 83).

Від промисловості, яка на той час була в нашій країні, Червона Армія взяла все, що було можливо, але вона на той час своїм технічним озброєнням не тільки не перевершила армій найбільш мілітаристично настроєних держав, але навіть не підійшла до них близько в ряді предметів озброєння. На заваді дальшому зростанню Червоної Армії стояла недостатня загальна економічна база нашої країни. Цю базу могли дати тільки роки Сталінських п'ятирічок.

Товариш Ворошилов казав, що п'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості озброєного нападу на СРСР і, значить, з доконечної потреби в міру матеріальних ресурсів організувати таку оборону Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших можливих супротивників. Індустріалізація країни визначає боездатність СРСР. Але саме тому військові міркування повинні внести свої корективи в конкретні плани промислового будівництва. Зокрема: а) районування промисловості повинне відповідати вимогам стратегічної безпеки; б) металургія, чорна і надто кольорова, вже найближчими роками повинна забезпечити мінімальні потреби оборони; в) загальний план розгортання промисловості повинен передбачити вкладення достатніх засобів в ті галузі, які є найвужчими місцями в нашій господарстві і в обороні (авто - тракторобудування, хімія і т. п.).

Поряд з п'ятирічним планом тов. Ворошилов ставить питання про негайне детальне вивчення питань, зв'язаних з плануванням всього народного господарства під час війни.

В першій п'ятирічці, під неослабним проводом Сталіна і безпосереднім проводом Ворошилова, Червона Армія швидко удосконалюється в усіх галузях технічного оснащення, бойового і політичного підготування. Вона дістала нову вогневу зброю, артилерію, танки, літаки, засоби зв'язку, хімічне озброєння. Створена промислова база для виробництва всіх засобів боротьби.

Частину кордонів прикрито рядом укріплених районів.

Багато було зроблено для дальшого удосконалення потужних морських сил і берегової оборони.

Наші озброєні сили цілком відповідали рівневі розвитку нашої країни, від бурхливого зростання якої вони не відставали і не сміли відставати ні на один крок.

За першу п'ятирічку переведено величезну роботу над корінною реконструкцією Червоної Армії. За цей період армія зовсім переродилася і зробилася, щодо якості і кількості озброєння, організаційної структури і бойового підготування своїх кадрів, ніби принципово іншою армією.

В першій п'ятирічці перед Червоною Армією стояло завдання радикально реконструюватися на базі нової техніки, так би мовити, на ходу, завжди зберігаючи високу бойову готовність. Ці основні завдання технічної реконструкції армії ми розв'язали.

У відбудовному періоді, як бачили ми вище, озброєння Червоної Армії майже не змінилося. Це пояснялося, поперше, тим, що в країні ще не була створена промислова база, здібна розв'язати це величезне завдання,

а, подруге, тим, що від старої армії нам не лишилося майже ніяких кваліфікованих кадрів, здібних працювати на полі військової техніки. Майже всі зразки озброєння були придбані за кордоном. Тому головним завданням п'ятирічки щодо оборони було технічне переозброєння Червоної Армії на базі успішного зростання нашої індустрії. Отже найголовнішим змістом військової роботи під проводом тов. Ворошилова була технічна реконструкція Червоної Армії на базі нового озброєння, що надходило з наших заводів. Наслідки роботи на цьому полі не менші, ніж на інших. Червона Армія кінця п'ятирічки зовсім не була подібна на Червону Армію кінця 1927 року і початку 1928 року.

У нас не було серйозної, міцної збройової бази. Тим більше, певна річ, у нас не було своїх авіаційних кулеметів, не було зенітних кулеметів, зовсім не було танкових кулеметів. І тому всі наші зусилля в п'ятирічному плані переозброєння армії передусім були звернені на те, щоб дати Червоній Армії сучасну потужну кулеметну зброю. Внаслідок цієї роботи ми маємо свій нічим не гірший від сучасних чужоземних зразків ручний кулемет, авіаційний кулемет, танковий кулемет і свої кулеметні зенітні установки. Ба й більше, в процесі конструкторської і винахідницької роботи над стрілецьким і кулеметним озброєнням ми створили міцні кадри спеціалістів, майстрів, зброярів, техніків, молодих інженерів, які продовжують свої дослідження на цьому полі. Ми створили таку високу кулеметно-збройову культуру, яка без ніякого перебільшення дає нам можливість розв'язувати всі питання в техніці стрілецької справи. Ми створили нові промислові бази, які зможуть виконати всі наші вимоги, зможуть дати Червоній Армії достатню кількість такої потрібної їй автоматичної зброї.

Ще гірше стояла справа з артилерійським озброєнням. Після імперіалістичної війни всі буржуазні армії надзвичайно багато працюють над удосконаленням і конструкцією нових систем артилерії. У нас майже не було ніяких конструкторів артилерійського озброєння. На порожньому місці ми мусили створювати конструкторські кадри, організовувати конструкторське бюро, ставити наново надзвичайно складну і технічно висококваліфіковану роботу. Ми на той час уже дістали можливість розв'язувати всі питання артилерійської справи. За цей час ми модернізували нашу стару артилерію, домігшись від неї такої потужності (далекострільності і убійності), що вона тепер не відстає від європейських зразків. Ми створили свої нові системи важкої зенітної і дрібнокаліберної артилерії. Ми створили протитанкову гармату, гармати для дрібних підрозділів піхоти і для боротьби з кулеметними гніздами супротивника на малих дистанціях.

До 1928 року у нас було погано з снарядами. Нам дісталися від старої армії великі запаси артилерійських пострілів, але всі вони були в занежалецькому стані, були розкидані по різних складах, не скомплектовані, з застарілими трубками і підіривниками. Ми привели наш запас артилерійських пострілів до повного порядку.

До 1929 року кілька десятків танків були тими єдиними зразками, на яких вчилася вся Червона Армія.

Сучасний фронт, насичений до крайньої міри кулеметним вогнем, навряд чи можна пробити без допомоги танків.

1927 року ми сконструювали свій танк. Але цей танк був невдалий

і своїми бойовими властивостями мало чим ліпший був від старих „Рено“. Труднощі полягали в тому, що до 1928 р. у нас не було ні автомобільної, ні тракторної промисловості. Тому нам довелося стати — і ми зробили цілком правильно — на шлях придбання закордонних зразків. В наслідок величезного напруження своїх сил ми поставили в нашій країні на виробництво сучасні танки. І не тільки поставили на виробництво, але й створили танкові виробничі бази, виховали на цій роботі кадри кваліфікованих конструкторів і робітників.

Наша авіація уже 1928 року не була слабою, але якість наших літаків і моторів щодо їх висотності, вантажності і радіуса дій продовжувала відставати від світової авіаційної техніки.

За час першої п'ятирічки ми пішли далеко вперед на полі будування літаків. Ми створили авіаційну промисловість. Однак, щодо якості авіаційної продукції ми ще не наздогнали тоді сучасної світової техніки. Як і перше, ми ще відставали в моторобудуванні. Однак в цьому відставанні уже не було нічого подібного на те, що було 1928 року.

На той час ми мали декілька своїх сучасних зразків авіаційних моторів, з яких деякі були вже поставлені на масове виробництво. Кадр авіаційних конструкторів значно виріс і зміцнів.

В наслідок технічного оснащення армії ми мали 1929 року 2,6 механічних кінських сил на одного червоноармійця, а 1933 року — уже 7,74. Це значно більше, ніж у французькій і американській арміях, і більше навіть, ніж у англійській армії, найбільше тоді механізованій.

Ця нова численна техніка дуже збільшила питому вагу технічних кадрів в загальному складі Червоної Армії. Якщо 1929 — 1930 рр. ці технічні кадри були в нас дуже нечисленні, то на 1933 рік понад 50% всього особового складу армії приставлені до техніки. Якщо наших кулеметників причислити до технічних кадрів, то техніків буде вже близько 70% всього складу армії. Це визначає, що наша армія стала армією техніки, сказати б, індустріалізованою армією.

Ми прикрили уже не тільки західний кордон від Ладозького озера до Чорного моря, але й найбільш загрожені напрямки на нашому Далекому Сході і в Східному Сибіру. Ми сильно зміцнили берегову оборону СРСР на Чорному і Балтійському морях, в районі Мурманська і надто на Далекому Сході.

П'ятирічка не пройшла повз наші морські сили. За ці чотири роки ми відремонтували всі судна, дещо модернізували наші лінійні кораблі, дещо посилили підводний флот і зміцнили нашу берегову оборону. Особистий склад флоту значно виріс, краще опанував трудну морську техніку, кваліфікувався. За першу п'ятирічку дуже розгорнулася наша суднобудівельна база.

Наша армія стала армією техніки. Виникла потреба перебудувати всю роботу над підготуванням командного складу і над підготуванням бійців, навчити їх орудувати технікою і правильно її використовувати.

Маючи сім з лишком механічних кінських сил на кожного бійця, ми мусили на ходу ламати старі форми і методи роботи, творити нові, ні в якій іншій армії небачені типи військових з'єднань. Ламати і зовсім по-новому перебудовувати старі роди зброї, робити з піхотних і кавалерій-

ських командирів — командирів танкових і авіаційних, і одночасно бути щонайменше готовими стати до бою.

Для того щоб Червона Армія була справді неподоланна, начальницькому складові треба було багато працювати над навчанням війська з допомогою усієї більшовицької армійської парторганізації і комсомолу. Особистий показ, особиста тренівка, особиста безпосередня участь в навчанні повинні були стати переважним методом керування.

В другій і третій п'ятирічці Червона Армія під проводом тов. Ворошилова продовжувала далі розвивати свою потужність, своє технічне оснащення. Цього вимагала від нас чимраз більша загроза війни і зростання армій буржуазних держав.

Досить сказати, що чисельність армій мирного часу найбільших тоді буржуазних держав виносила: Англія — 529.200, Франція — 760.000, Італія — 400.000, Японія — 328.000, Польща — 302.000 чол.

На той час сильно збільшилася в числі їхня авіація, а саме:

Англія — 1934 р.	1072	1938 р.	2238
Германія — 1934 „	620	1938 „	4020
Франція — 1934 „	1970	1938 „	4000
Італія — 1934 „	931	1938 „	2161
Японія — 1934 „	2050	1938 „	3005
Польща — 1934 „	634	1938 „	1101

Безумовно, Червона Армія не могла від них принаймні відставати. Тому і в другій п'ятирічці Червона Армія і Військово-Морський Флот зазнали великих, а частинно радикальних змін в своїй організації, озброєнні, технічному оснащенні і бойовому підготуванні.

Стрілецькі частини в своїй більшості і деякі інші роди військ Червоної Армії раніше будувалися на мішаному принципі (на територіальній і кадровій системах).

Територіальна система, як основа нашого війська, зайшла в суперечність з потребами оборони держави з того часу, як армії найголовніших імперіалістичних країн почали більшати і наближатися до бойового стану вже за мирного часу.

Крім того, територіальна система уже в періоді здійснення першої Сталінської п'ятирічки не відповідала зростанню бойової техніки і сучасному оснащенню армії. В наслідок того була ліквідована територіальна система побудування нашого війська, і ми цілком перейшли на принцип кадрового будівництва озброєних сил.

Одночасно з переведенням війська на кадрове становище переведено корінну реорганізацію місцевих органів військового керування: створено самостійні военкомати в автономних республіках, в краях і областях, а сітка районних військових комісаріатів поширена в 3,5 рази. Реорганізовано управління війська Далекого Сходу. Відповідно до Сталінської Конституції були реорганізовані національні частини.

Тепер Червона Армія являє собою єдину армію Радянської держави і комплектується з громадян Радянського Союзу на загальних і рівних підставах.

Була утворена Головна військова рада в числі 11 чол., в склад якої увійшов і товариш Сталін. Головна військова рада має розглядати і розв'язувати всі основні питання будівництва Червоної Армії. Був виділений в окремий народний комісаріат Військово-Морський Флот.

Якщо взяти Червону Армію періоду XVII партз'їзду, тобто на початку другої п'ятирічки за 100%, то на 1939 рік вона становить 203%.

Сильно змінилася штатна чисельність стрілецьких дивізій мирного і воєнного часу. Якщо раніше наша стрілецька дивізія воєнного часу складалася з 13 тис. чол., то тепер вона має 18 тис. чол. Збільшення сталося коштом посилення артилерійського озброєння і кулеметного вогню, коштом збільшення ударної сили рот. Таким чином, типовий стрілецький корпус Червоної Армії являє собою доволі солідну бойову одиницю: 60 тис. бійців і відповідне артилерійське, танкове і інше озброєння з усілякими засобами обслуговування і автотранспорт.

Один залп усієї артилерії стрілецького корпусу Франції становить 6373 кг, німецького — 6078 кг. Залп артилерії стрілецького корпусу Червоної Армії становить 7136 кг.

Вага набоїв, що їх випускають в одну хвилину зазначені стрілецькі корпуси така: французький корпус — 51.462 кг; німецький — 48.769 кг; наш стрілецький корпус за одну хвилину може дати 66.605 кг металу. Якщо додати до артилерійського вогню вагу мін, гранат і куль, то ми дістанемо загальну вагу хвилинного залпу: французького корпусу — 60.981 кг; німецького корпусу — 59.509 кг; нашого корпусу — 78.932 кг.

Червона кіннота теж чисельно виросла щодо технічного оснащення: по ручних кулеметах на 30%; по станкових кулеметах на 21%; по зенітно-комплексних на 31%; по артилерії на 43%. Створено спеціальну зенітну артилерію кінноти, що захищає її від нападу з повітря, посилено танкові полки кавдивізій на 30% і додано до них спеціальні автобронечастини.

Танкове військо збільшилося на 180%. Танковий парк — на 191%. Кількість бронемашин зросла в 7,5 разів. Запроваджено нові типи танків і удосконалено старі посиленням їх броневого захисту і спеціального обладнання. Сильно змінилося озброєння танкового війська, особливо його артилерійське озброєння.

Легка артилерія (без протитанкової і артилерії близького бою) зросла на 34%; середня — на 26%; важка — на 85%; зенітна — на 169%; і протитанкова і танкова артилерія, що була недосить розвинена, виросла ще більше, ніж інші види артилерій.

У нас перше не було, або краще сказати, майже не було артилерії близького бою. Тепер цю дуже важливу артилерію (мінометну і бомбометну) ми створили і маємо її на озброєнні в потрібній кількості і добрій якості.

Радикально змінилося співвідношення між гарматною і гаубичною артилерією в артилерійських частинах. Досить відзначити, що зростання гаубизації на теперішній час виносить 80%, а це значить, що наша артилерія стала більше ефективною, бо її убійні властивості значно піднеслися. Далекобійність важкої артилерії виросла від 50 до 75% для різних видів артилерії. Збільшилася скорострільність майже всіх артилерійських систем. Збільшилася вага снарядів і стали кращі їх бойові властивості.

Засоби протихімічної оборони тепер і якісно й кількісно зовсім не подібні на те, що ми мали п'ять років тому.

Поліпшилися насамперед засоби захисту розкритої частини шкіри і подиху бійця. Поліпшилися і збільшилися в числі засоби механічної і технічної дегазації місцевості. Створено спеціальні машини для цієї мети.

Військо зв'язку виросло на 37%. Зростання відбулося коштом значного оснащення військ зв'язку сучасною технікою. Зв'язкові частини майже цілком моторизовані.

Окремо стоїть питання про активну протиповітряну оборону нашої країни. Цьому питанню в другій п'ятирічці було приділено велику увагу, проте треба признатися, що ми ще не все зробили, що слід зробити. Зенітна артилерія виросла на 288,3%. Краща стала і якість зенітної артилерії, наприклад, стеля зенітної артилерії збільшилася на 60%.

Сили військової авіації проти 1934 року виросли в своєму особистому складі на 138%. Число літаків збільшилося на 130%, а винищувачів на 142,3%.

Змінилося співвідношення між різними видами авіації: важкобомбардувальна авіація з 10,6% виросла до 20,6%, легкобомбардувальна штурмова і розвідка з 50,2% зменшилася до 26%, винищувальна авіація з 12,3% збільшилася до 30%. Одночасний бомбовий залп збільшився втричі. Якщо 1934 року весь наш авіаційний флот міг підняти за один виліт 2.000 тонн авіабомб, то наприкінці другої п'ятирічки він піднімає вже на 208% більше.

Одночасно з цим збільшилася потужність кулеметного залпу нашого військово-повітряного флоту. Якщо 1934 року в одну секунду всі авіаційні кулемети могли дати 100% пострілів, то 1939 року вони можуть дати на 300% більше.

За період з 1934 року моторизація по всій армії зросла на 260%. 1934 року на одного червоноармійця пересічно припадало 7,74 кінських сил, а 1939 року 13 кінських сил, що становить 167% зростання. Це при умові збільшення самої армії більше ніж удвоє.

В зв'язку з чисельним зростанням армії виникла потреба збільшити кадри начальницького складу. Командно-начальницький склад стрілецьких військ, включаючи і артилерійські їх частини, збільшився на 118%, кінноти — на 66%, автобронетанкових військ на 154%, окремі кадри артилерії зросли на 124,5%, кадри авіації в цілому, включаючи інженерно-технічний і обслуговуючий персонал, виросли на 148%.

Створено 63 сухопутних школи, які щороку дають армії тисячі добре навчених, політично грамотних і відданих партії Леніна — Сталіна молодих командирів-лейтенантів. Авіаційні кадри поповнюються з 32 спеціальних авіаційних і авіаційно-технічних шкіл.

Загальне зростання контингентів, що вчаться в школах, збільшилося за 5 років таким чином: по сухопутних школах — на 117,8%; окремо по військово-політичних школах на 273,3%; по школах повітряного флоту на 187%.

Червона Армія має 14 військових академій і 6 спеціальних військових факультетів при цивільних вузах.

Доводиться провадити велику роботу над підтриманням на належному рівні кваліфікації кадрів командно-політичного і начальницького складу запасу.

Червона Армія якнайважливіше вивчає методи стахановської роботи, нові, кращі зразки, і негайно переносить їх і в свою роботу у всі галузі бойового

підготування. Червона Армія має в своїх лавах не одну тисячу людей, які мають повне право називатися стахановцями.

Економічне зростання нашої країни дозволило нам по-іншому поставити питання матеріального забезпечення армії. З цього погляду надзвичайно велике значення має робота, переведена військовим апаратом під проводом тов. Ворошилова на підставі постанови партії в 1935 році і особистих вказівок товариша Сталіна.

В третій Сталінський п'ятиріччя на базі зростання всього народного господарства іде далі напружена робота над посиленням потужності Червоної Армії, при чім в цій роботі виключну роль грав К. Є. Ворошилов.

На XVIII з'їзді партії для подання допомоги військовим органам в справі обліку військовозобов'язаних, організації призову, мобілізації на випадок війни і т. ін. прийнято постанову про створення в райкомах, горкомах, окружкомах, обкомах, крайкомах і ЦК нацкомпартій військових відділів.

Перемога соціалістичної індустріалізації озброїла нашу країну новітньою виробничо-технічною базою. Наново створені автомобільна, авіаційна та інші промисловості.

На базі досягнень Сталінських п'ятирічок при виключній увазі товариша Сталіна і під безпосереднім проводом тов. Ворошилова була переведена радикальна технічна реконструкція Червоної Армії.

Червона Армія дістала нове стрілецьке озброєння, нову артилерію, нові танки, нові літаки, нові засоби зв'язку, нові інженерні засоби і т. д. Проведена стандартизація піхотної зброї, артилерії, авіації, танків.

Величезного розмаху набув розвиток парашутної справи, на полі авіації ми завоювали світові рекорди.

В справі інтендантського постачання ми маємо такі новини, як сухий пайок, концентрати, механізовані агрегати.

Наш морський флот становить грізну силу для всіх, хто намілиється напасти на нас.

З огляду на загрозу війни і на величезну територію Радянського Союзу чисельний склад Червоної Армії збільшений до 1.300 тис. чол.

Про те, яке становище займає тов. Ворошилов в справі будівництва озброєних сил нашої країни видно з привітання йому від ЦК і РНК, в якому сказано: „Твоїй невтомній кількати́тній роботі Червона Армія багато зобов'язана тим, що виросла в потужну і грізну силу“.

Недавно закінчився черговий призов в Червону Армію і в Військово-Морський Флот. Всі 100% призовників своєчасно і організовано з'явилися на призовні пункти. Це — здорова, витривала, освічена молодь. 10% призовників має вищу або повну середню освіту, 65% закінчили 6—9 класів, а решта 25% мають освіту не нижчу 3—5 класів. Молодь столиці дала Червоній Армії цього року 1.449 снайперів, багато тисяч ворошилівських стрільців, кулеметників, мотоциклістів та інших. По всій країні призов відбувся, як всенародне свято.

Останніми часами Червона Армія пройшла три бойових перевірки: на Халхін-Голі, в Західній Україні і Західній Білорусі, і, нарешті, найскладнішу і найтруднішу в Фінляндії.

Усі ці перевірки Червона Армія витримала з честю. На собі зазнали пороги величезну наступальну силу Червоної Армії, потужність нашої вій-

ської техніки. У боях за батьківщину, за справу Леніна — Сталіна червоноармійці, командири і політробітники показали небачений в історії масовий героїзм, властивий Червоній Армії по самій її природі.

В суворих зимових умовах боїв в Фінляндії частини Червоної Армії показали, на які чуда здібна армія радянського народу.

Завдяки мудрій Сталінській зовнішній політиці, що спирається на незламну міць Червоної Армії і економічну міць нашої країни, Радянський Союз перебуває поза полем війни.

Червона Армія кривно зв'язана з народом, бореться за інтереси народу і тому має найміцніший і найнадійніший тил. В цьому незламна сила Червоної Армії.

Вивчаючи і використовуючи багатий досвід воєн останніх років, Червона Армія тепер перебудовує форми і методи свого бойового навчання.

На підставі вказівок партії і особисто товариша Сталіна народний комісар оборони маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко поставив перед Червоною Армією ряд нових завдань. Головне завдання полягає в тому, щоб навчати і загартовувати військо в обстановці, максимально наближеній до бойової. В таких умовах польові заняття загартовують бійця фізично, прищеплюють йому потрібні в бою навички, виховують його в душі перемання труднощів, виховують упевненість в своїх силах.

Така вимога до підготування наших військ дає їм належну практику в бойовій роботі, дає їм майже такі самі навички ведення війни, які набувають тепер буржуазні армії, сходячи кров'ю.

Учити військо на суворівському принципі: „Тяжко на навчанні — легко в бою“ — така вимога наркома. Труд, витрачений на навчання в мирний час, окупиться в бою.

Радянський народ твердо й упевнено йде вперед по дорозі до комунізму. На сторожі його вільної соціалістичної праці, на сторожі великих здобутків Жовтневої соціалістичної революції стоїть Червона Армія, незламна озброєна сила соціалізму, створена Леніним і Сталіним.

Ігор Муратов

ДВАДЦЯТИЙ ПОЛК

(З ФРОНТОВИХ ПОЕЗІЙ)

Я знав найніжнішу любов до жінки,
до сина, до сивих своїх батьків,
до рідної вулиці, до будинку,
в якому не раз сумував і радів;
я знав незрадливу любов до друга:
немало ділив з ним турбот і забав,—
але — до тисяч, до ймення, до руху,
такої — щоб сльози в очах — не знав!

Літа промайнуть, переміняться люди,
злиняє під зливами прапора шовк,
курсант — генералом чи маршалом буде,
та вимов це ймення: двадцятий полк,
і я стрепенусь, як мисливець у лозах,
зачувши над озером крижня свист,
як той мандрівник від гудка паровозу,
мов кінь бойовий, коли грає горніст;
і може в ту мить я не зможу згадати
ні міст, ні озер, ні облич, ні імен,—
та сповниться ніжністю серце солдата,
як повниться вулиця шумом знамен.
І змовкну неждано я — друзям на подив,
і, наче назад перейшовши межу
минутих боїв і забутих походів,
— Це рідний мій полк,— у задумі скажу.
Петрозаводськ. Квітень, 1940 р.

ЕЛЕГІЯ

Прощай мое пристанище похідне,
хатинка вбога в лісі віковім,
у час нічний, знесилений безсонням,
з твоїх вікон не раз я милувався
ясним сріблом примісячних озер;
і слухав я зозулю нерозумну,
яка мені з ялини ворожила,
яка мені безсмертя віщувала
і збилася на сотому „ку - ку“.

Не треба й ста! Не вірю я зозулі.
Звичайних літ мені на світі досить:
Не хочу я у затишнім кутку,
глухий, мов пень, зіпершись на ковіньку,
дивитися безтямними очима
на муки і на радощі людські!

Я хочу жить, щоб серце молоділо,
відчувши подих першої весни,
щоб запах трав і щебет солов'иний
повік мені спокою не давали,
жагучим смутком сповнюючи кров;
щоб не було у морі життєвому
ні буйних хвиль, ні крапельки малої,
в яких би світ мені не одкривався,
які б я міг байдуже обминуть;

щоб за любов — мої кохані друзі,
і за ненависть — недруги лукаві,
над тілом бездиханням стоячи,
по ширості ридали і раділи,
і путь мою недовгу вшанували,
не сміючи сказати: він помер.

Хямекоскі. Липень, 1940 р.

Н. Стародумов

КОМБРИГ

БОЙОВІ ЕПІЗОДИ

I

Літо 1919 року. Знесилені червоні частини ледве стримували ударні полки південної контрреволюції.

Білі генерали задумали сміливим відчайдушним наскоком розгромити наш слабкий Південний фронт і з розгону здобути Москву, населення якої перебувало в лещатах голоду. Для того вони сформували цілий кінний корпус і доручили своїм генералам Мамонтову і Шкуро прорватися в тил наших армій, зруйнувати залізницю і, здобувши Тулу—нашу військову кузню, рушити на Москву.

Мамонтов заскочив нас несподівано. Наші частини перемішалися, ніхто точно не знав, де головні сили Мамонтовської кінноти, бо окремі її загони з'являлися скрізь, грабуючи і винищуючи на своїй дорозі.

Розплутати складне становище на фронті і в тилу могла тільки авіація, але її, в цей небезпечний для молодого Радянської республіки момент, майже не було.

Вирішено було піти на останній захід — „зруйнувати“ єдину авіаційну школу (московську) і сформувати з її інструкторів авіаційну частину.

Історія свідчить, що ця нашвидку сформована частина зробила дуже багато.

Вилітаючи по три—чотири рази на день, червоні льотчики не спускали з очей кінноти, кулеметним вогнем та бомбами гальмували її рух і завдавали втрат.

Але льотчикам це дісталось не даром—ненависть білих знайшла собі жертви, серед яких особливо дорога нам пам'ять про льотчика Братолюбова.

Льотчик Братолюбов, що був начальником Московської авіаційної школи, перший добровільно запропонував свої послуги.

— Не можу сидіти в тилу і дивитися, як гинуть найкращі люди нашої країни.

20 вересня Братолюбів, разом з іншими льотчиками, вилетів на розвідку. Треба було виявити головні сили білої кінноти і атаками з повітря затримати їх рух.

Наші льотчики добре знали, що посадка в тилу озвірілих білих загрожує їм неминучою і лютою смертю, і тому змовилися визволяти один одного і не спускати з очей у політ.

Братолюбів, узявши за спостерігача свого моториста, летів поруч з іншими льотчиками. Наглядаючи, що діється на землі, вони помітили збоку літак. Він ішов на посадку. „Наш“—упевнився Братолюбів, побачивши знайомий обрис „Сопфіча“¹, і негайно повернув в його бік, щоб бачити місце посадки.

„Сопфіч“ сів добре. Поле було рівне.

— Що ж мені робити—сідати з ним, чи назирати з повітря і чекати сигналів з землі?—питав себе Братолюбів.

Розгледівся. Безпосередньої небезпеки ніби немає. Тоді він звернувся до моториста.

— Напиши записку. Спитай, що з мотором, чи зможе злетіти без нашої допомоги? Коли все гаразд, нехай стануть біля хвоста літака, коли летіти не можуть, нехай запалять машину і ховаються в лісі, біля села, а ми постараємося їх визволити.

За хвилину обидва були за роботою: моторист увесь заховався в кабінку й писав, а льотчик пильно оглядав місцевість біля того місця, де сів товариш.

— Готово, товаришу командире. Записку кину в свій рукавиці.

— Правильно. Почекай, іду на зниження.

І літак, описуючи плавні великі кола, почав утрачати висоту. Швидко стало видно і льотчиків—вони поралися біля літака один в кабінку, другий на його нижнім крилі.

Чим раз ближче і ближче земля: 600... 400... 300 метрів. Моторист уже лагодився кинути свій імпровізований вимпел, коли почув крик Братолюбова:

— Чекай, з села кінний роз'їзд. Будемо знижуватися, лагодь кулемет.

Село стояло за три—чотири кілометри.

„Встигну сісти і злагодитися до оборони“—розраховував льотчик.

Літак сів поряд з „Сопфічем“.

— Як справи, товариші?

— Хвилин десять—і все буде готове.

— Мотористи за роботу! А ми,—звертається Братолюбів до льотчика,—до кулеметів, з села наближається роз'їзд білих.

---

¹ Сопфіч — літак англійської системи, що дістався нам після імперіалістичної війни.

Швидко показалися й вершники. Вони розділилися на дві групи, всього було двадцять кіннотчиків. Побачивши літаки, вони подали назад коней, групи зблизилися, очевидно, порадитися, як бути з таким незвичним ворогом.

Відстань для стріляння була ще велика — біля кілометра.

— Скоро? — підганяв Братолубов мотористів.

— Мотор поладжено, завожу.

— Швидко!

Роз'їзд обрав правильну тактику: розділившись на кілька груп, вони почали наступ півколом, з трьох боків.

— Товаришу льотчику, стріляйте в тих, що праворуч, я беру ліву половину.

Як тільки козаки (їх можна було пізнати по формі) наблизилися на відстань пострілу, обидва льотчики дали кулеметний вогонь.

Влучними пострілами було збито три вершники, у одного здивився кінь і помчав до села. Решта повернули назад.

Цим скористалися льотчики, щоб зайняти свої місця на літаку і завести мотор „Сопфіча“.

— Тепер хапайте за хвіст!

Літаки відділилися від землі.

Із села мчалася нова група козаків.

За цей подвиг Братолубов був представлений до нагороди, але одержати її не встиг.

Другого дня, 21 вересня, мав бути запеклий бій. Усі літаки, придатні до польоту, готувалися до відбиття головних сил Шкуро. Багато що залежало від успіху льотчиків.

Братолубов на чолі авіаланки виявив значні сили кінноти біля села Шаталівки. Кіннота отаборилася на спочинок. Льотчики, роблячи кола із зниженням, почали скидати бомби, викликавши у супротивника переполох. Позбувшись бомб, вони дали хід кулеметам. В запалі бою Братолубов непомітно для себе опинився над самими головами козаків.

Раптом літак страшно затрясло: летіти не було змоги, і льотчикові довелося виключити мотор на височині сто метрів, у самій гущавині кінноти. Розлютовані нападком авіації, козаки звідусіль збігалися до місця посадки, не зважаючи на кулеметний обстріл з двох інших літаків. Братолубов встиг виконати обов'язок до кінця: відкрив бензиновий кран і кинув запаленого сірника. На очах у льотчиків, що кружляли над місцем аварії, літак Братолубова спалахнув, як смолоскип; бачили вони також неминучу загибель свого командира, але допомогти вони могли лише своїм вогнем. Розстрілявши всі патрони, вони повернулися на аеродром, щоб, зарядившись, жорстоко помститися ворогові.

Братолубова та його моториста схопили козаки і відвели в штаб дивізії, де їх роздягли, роззули і, тяжко побивши, відправили в Харків. Тут їх обох посадили в каторжну тюрму.

Четвертого жовтня 1919 року товариш Братолюбів був розстріляний, як свідчать документи комісії, що обстежувала авірачі вчинки білих. Але фактично, як згодом виявилось, він, після довгих катувань, помер від побію.

Моторист був звільнений з тюрми аж після того, як Харків відбила Червона Армія.

II

Зима 1940 року. На аеродромі готувалися до бойового польоту. Ось підвішено останню бомбу, кулемети перевірено, мотори прогріто.

— Готово, товаришу капітане,— доповів старший авіатехнік командирові частини, що прибув до літака.

— Як кулемети?

— Діють з точністю годинника.

— Ну що ж, гаятися нема чого. Льотний склад, до мене! Завдання вам відоме. Пам'ятайте одне: погода — проти нас. Не втрачайте один одного. По літаках!

Один по одному відірвалися від білого сніжного поля навантажені чотири літаки.

Першим літаком керував сміливий і досвідчений льотчик капітан Топаллер. За бойовим командиром ішов льотчик Летучий та інші два льотчики.

Погода не сприяла польотів. Хмари майже доторкалися землі. На низькій висоті перелетіли через передні позиції. Мало не чіпляючи за вершини дерев, летіла смілива четвірка до своєї мети — групування супротивника, виявленого ще напередодні.

„Аби тільки не втекли“ — думав командир.

Ось знайомі обриси озера, сельце, зараз мусить показатися мета.

Чекати довго не довелося. Як учора, так і сьогодні на околицях села, в самому селі, по дорогах: артилерія, піхота, автомобілі супротивника. З провідного літака дано сигнал атаки,— і вся четвірка, як ураган, спадає на ворога. Рев моторів часом заглушала стрілянина з кулеметних батарей на літаках.

Заговорили кулемети, гвинтівки та артилерія супротивника. Раптом Топаллер почув сухий стукіт і слідом за цим побачив, що в центроплані літака зяє пробоїна. Швидко льотчик оглянув машину і незабаром помітив, що з бензопроводу тече пальне. Перекрити верхній кран бензобака і переключити живлення мотора на нижній бак — було справою однієї хвилини.

— Чи не пробито радіатор? — подумав Топаллер.

Так і було. Стрілка термометра піднялася до максимуму, а потім відразу впала до нуля. Стало очевидно, що продер-

жатися в повітрі можна лише одну—дві хвилини, а до своїх далеко. Треба сідати.

Для посадки льотчик обрав замерзле озеро біля лісу.

Сіли. Обдивилися і тут же побачили обриси п'яти наметів—то був табір білофінів. До літака вже бігло щось з тридцяти солдатів супротивника. Застукали автомати.

Топаллер виліз із кабіни.

— Наготувати кулемети до бою! Будемо битися до останніх двох патронів. Два останні залишимо для себе.

Але цього не трапилось.

Льотчик Летучий, йдучи назирцем за командиром, помітив, що з літаком командира щось трапилось, і став пильно стежити за його поведінкою. Топаллер повернув. Повернув назад і Летучий, а за ним і всі інші літаки.

Їх почали сильно обстрілювати, але вони йшли на допомогу своєму командирові. Літак його стояв серед озера. З повітря було видно, як ішов нерівний бій на землі.

Летучий вирішив сідати. Точно розрахувавши, він сів за 10—12 метрів від машини. Двоє інших льотчиків продовжували літати, загороджуючи своїм вогнем шлях білофінам до літаків.

Думати не було часу.

— Товариші! Злазьте на площини,—крикнув Летучий.

Топаллер та його штурман Близнюк, ухопившись за розчалки і стояни, лягли на площину. З таким небаченим живим вантажем літак Летучого піднявся і, під охороною двох інших льотчиків, полетів до лінії фронту.

Вічністю здалися сорок хвилин польоту при обпікаючому морозі і при довгому вітрі, але льотчики щасливо дісталися до свого аеродрому.

Харків, 1941 р.

Олександр Прокоф'єв

ЯСЕН

По одному боці,
В рідній стороньці
Ясен зріс під сонцем,
Ясен мій під сонцем.

Пахне цвіт полинний,
Там дороги линуть,
Ясен, ти мій ясен,
Ясен придолинний.

Я пішов. На плечі
Взяв похідні речі,
Ясен, ти мій ясен,
Золотий під вечір!

Де ми розлучились,—
Всі шляхи схрестились,
Ясен, ти мій ясен,
Зорі засвітилися!

В радості, в тривозі
Йшов я по дорозі,
Ясен, ти мій ясен,
По твоїй дорозі.

І з походів частих
Повернувся я вчасно,
Ясен, ти мій ясен,
День мій вічноясний!

ГАРМОНІЯ

Під вікнами низенькими,
По стежці здовж села,
Ось виросла, ось дзенькнула,
Ось ахнула, піщала.

Ось свиснула - присвиснула,
На тонкім ремені,
Вся синя, вся іскристая
І вся навкруг в огні!

Дзвени, дзвени, гори, гори
І весело лети,
Поговори, поговори,
Прости, озолоти!

І ось вона, і ось вона
Ясним сріблом лючись,
Іде, сміється, чарівна,
І плаче сміючись.

На дріб швидко розбилася,
А то ж було не раз
Зітхала і гнівилася,
Ридала від образ;

То з піснею утішною
Сама між люди йшла
І вся красою пишною,
Як заграва, цвіла.

Співала так, так плакала
На свій музичний лад,
Немов за кожним клапаном
Був солов'иний сад!

І тане ніч розніжена
Під музику ясну.
Всім яблуням не спиться вже
І кленам не до сну!

Прости мене, прости мене
І довше погости,
Уся близька, оспівана,
Улюблена, прости!

З російської переклав
Петро Дорошко

Яків Руденок
ГЕРОЙ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

СТОРІНКА СПОГАДІВ

11 січня 1940 року був даний наказ про загальний наступ по всьому фронту. Наша бронетанкова частина мала завдання зайняти височину „Каска“. Танкісти дбайливо підготували матеріальну частину. Увесь екіпаж горів бажанням зразково виконати бойове завдання і розгромити ворога.

Мені з моїм танковим взводом треба було обійти висоту з лівого боку і вдарити з флангу на ворога, що закріпився на самій верховині. На команду екіпажі зайняли свої місця. Вперед!

Швидко мчалися танки на супротивника. Вийшли з лісу. Далі шлях упирався в болото. Перешкода була подолана. Одна наша машина наскочила на міну й вибула з ладу. Решта помчалися далі на ворога. Механік-водій моєї машини т. Брикулін, припавши до дозорчої щілини, пильно оглядав місцевість. Ми зайшли з флангу. Бойова машина щораз ближче підходила до вогневої точки ворога. Білофіни прямим націленням почали обстрілювати танк. Кілька снарядів пролетіло над баштою. Але танки просувалися вперед, і кожна їх кулеметна черга чим раз більше й більше проріджувала лави фінської оборони. Супротивник не витримав натиску і побіг.

Вершина „Каска“ була зайнята. Тут ми знищили вогневі точки супротивника, зірвали мінне поле і дали змогу нашій піхоті йти вперед. Укріплений район був здобутий нашим військом.

Після цього нашу частину перекинули в іншому напрямі. Мій взвод був відкомандирований в розташування Н-ського стрілецького полку. Цей полк дістав завдання вести наступ по виборгському шосе. Особливо завзято билися білофіни за висоту 82,2. Її боронила рота в триста чоловіка. Надіслана нами розвідка не могла просуватися і залягла в снігу: білофіни дали по ній перехресний вогонь. Я поклав будь-що-будь розчистити шлях для піхоти. Танковий взвод пішов в атаку на ворога.

Білофіни, не сподіваючись такого раптового навального удару, кинулися тікати. Ми переслідували їх до узлісся. Тут,

на голій місцевості, ми знищили їх гарматно-кулеметним вогнем. Лише небагатьом білофінам пощастило втекти.

В п'ятистах метрах від Виборга мій взвод разом з іншими нашими дійовими частинами дістав завдання вести наступ і знищити замасковані вогневі точки супротивника. Навальним наступом ворог був відтиснений і вибитий із своїх позицій. Залишилося пройти ще двісті метрів. Супротивник відкрив проти нашого взводу сильний артилерійський вогонь. Одна машина була пробита снарядом і вибула з ладу, але вивод ішов далі. Нам пощастило знищити частину вогневих точок білофінів, але подолати протитанковий рів і надобні танки без допомоги піхоти і саперів не змогли. Ми мусіли на якийсь час одійти з поля бою.

Коли ми виводили машини, ворог, до якого надійшло підкріплення, дав потужний вогонь. Ворожий снаряд попав у мій танк. Мотор заглух. Всі намагання механіка-водія завести мотор були марні. Екіпаж опинився в облозі. Але це не могло зламати залізної волі відважних танкістів. Ворог держав сильний протитанковий вогонь. Екіпаж завзято відстрілювався. Я збив протитанкову гармату ворога, але він дав огонь з другого боку. Машина була пробита ще чотири рази. Нарешті пробита була й гармата. Мене поранило відламком снаряда. Під одягом затеплілася кров. Але наша воля не ослабла. Екіпаж не переставав чинити мужній опір. Поединок тривав більш десяти годин. Боеприпасів у нас залишалося чимраз менше й менше, і, коли їх зосталось зовсім мало, у мене визріло рішення самому дістатися до своїх по допомогу.

— Не здавайтесь, я швидко повернуся,— сказав я товаришам, і, захопивши з собою кулемет, гранати й диски, на тяжку силу виліз з танка. Славні бійці Червоної Армії, залишившись у танку, одважно билися з ворогом, бо були переконані, що остаточна перемога за нами. Не зважаючи на рану, сильний мороз, вогонь супротивника, я дістався до нашої частини і повів групу танків з піхотою в бій. Дужим ударом ми знищили ворога. Екіпаж мого танка був урятований.

Через деякий час наша машина знову була готова до бою. Наш екіпаж ще кілька разів ходив в атаку.

Харків, 1941 р.

Терень Масенко

ПАМ'ЯТІ БІЙЦЯ
ПЕРШОГО ЛИЖНОГО БАТАЛЬйОНУ —
ПОЕТА АРОНА КОПШТЕЙНА

Знову травень одіва гаї
І в степах одеських стеле шати.—
Де твій голос, де пісні твої?
Ти лежиш на полі бою, брате.

Цих небес ласкаво - синій шовк
Простелявсь на тебе тільки вчора...
Із юнацьким серцем ти пройшов
По землі і теплій і суворій.

Гроз весняних чисте відчуття—
Де твоєї юності хвилини?
Мудрості холодної життя
В серці твому не було й краплини.

Хай про місце де лежить боець,
Покоління юне розпитає.
Тільки правдою таких сердець
Все найкраще в світі розквітає.

З вірною гвинтівкою в руці,
З піснею палкого охоронця —
Ти поліг, боець серед бійців,
За свою ясну Державу Сонця

Я з веселим, сміливим, живим
Розмовляю, брате мій, з тобою.
Хто поетом був не рядовим —
Рядовим бійцем поліг на полі бою.

Ти не знав лаврового вінка,
Не пристав тобі вінок терновий.
Кров твоя на знамені полка
Хай цвіте, мов ранок малиновий!..

Харків, 20 червня 1940 р.

Микола Трублаїні

ГЛИБИННИЙ ШЛЯХ

РОМАН¹

ЧАСТИНА ПЕРША

СУПЕРЕЧКА

Це було на початку зими. Знов зібралися видатні спеціалісти в інституті у академіка Саклатвали. Засідав комітет проектування великого підземного будівництва. Мое місце було за невеличким круглим столиком поруч стенографісток. Найкраще місце, щоб спостерігати і слухати. Я бачив кількох видатних учених, інженерів, організаторів, а серед них моїх трьох друзів — професора Довгалюка, Антона Павловича Черняка і майора Шелемеху. Льотчик сидів край довгого столу між двома військовими — інженером та полковником. Цих військових я бачив уперше. Вони разом з Шелемехою представляли Наркомат оборони і Генеральний штаб.

Наймолодшими серед присутніх були інженери Макаренко та Самборський. Деякий час перед цим засіданням я їх не бачив. Тепер, спостерігаючи обох, звернув увагу, що хоча сиділи вони поруч, але майже не розмовляли й не дивились один на одного.

„В чім річ?“ — подумав я. В цей час академік Саклатвала відкрив засідання.

— Товариші, — почав він, — є вказівки уряду прискорити роботу. Чернетка проекту у нас майже закінчена. Отже, коли ми принципово визнаємо за можливе почати підготовку до будівництва, то уряд негайно асигнує потрібні на це кошти, не чекаючи остаточного затвердження плану та кошторису. Поряд з роботою по закінченню плану можна буде розпочати заготівлю будівельних матеріалів, будівництво відповідних заводів, електростанцій, геолого-геодезичну розвідку, а також пробивання деяких шахт на трасі нашого шляху. Свое вступне слово я на цьому закінчую. Ми заслухаємо інформацію представника Генерального штабу в на-

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 1, 1941 р.

шому комітеті, полковника Файзулова, а потім інженера Макаренка та інженера Самборського. Після того перейдемо до дебатів.

Полковник Файзулов теж говорив небагато, але з його промови ми дізналися, що за кордоном уже відомо про якесь колосальне підземне будівництво у Радянському Союзі.

— Там ще не мають достатнього уявлення про значення цього будівництва, — говорив він, — але, очевидно, скоро матимуть. Безумовно, задумане нами будівництво, коли воно буде вчасно закінчене, матиме колосальне оборонне значення. Я підкреслюю слово „вчасно“. Чому? Бо для нас не секрет, що так звана коаліція держав старої цивілізації, яка об'єднує дві третини капіталістичного світу, гарячково готується до війни проти нас. Завдяки цілому рядові винаходів, вони почувають себе досить сильними, але в даний момент у них ще не все готове, щоб нападати негайно. Потрібний ще деякий час. Основна їх перевага над нами, як вони гадають, мусить полягати в тому, що раніш вважалося основною нашою перевагою, з точки зору їх стратегії, а саме — наша велика територія. Вони хотять підготувати дві величезні армії — одну на заході, а другу на сході — і розраховують, що удар з двох боків неодмінно дастьдесь перемогу, бо на віддалі в чверть земного меридіана ми не зможемо швидко маневрувати своїми арміями. Отже, побудова тунелю, що дасть змогу протягом трьох днів перекидати військо з фронту на фронт, мусить розбити їх задуми. Звичайно, наше будівництво засекретити не можливо. Шила в мішку не сховаєш, каже приказка. А тут шило таке, що пройде через усю нашу країну, завдовжки вісім тисяч кілометрів. Засекречування тут не може бути. Тому ми стоїмо за найшвидший початок і закінчення будівництва. Військове командування виділило нас трьох для роботи в комітеті, а потім у раді начальника будівництва. Я представлятиму Генеральний штаб, а інженер Дубков і майор Шелемеха — Наркомат оборони. Перший займатиметься питаннями оборонно-технічних споруд, а другий — авіаційною обороною надземних споруд.

Після того доповідали Макаренко й Самборський. І дивна річ: суперечка, що постала між цими інженерами на самому початку роботи, тепер розгорілася ще більше. Єдине, на чому вони погоджувалися, це намітка траси тунелю — п'ятдесят шоста паралель, не відступаючи від неї ні на крок. Але коли мова заходила про діаметр, про одно- чи двоколійність, про внутрішнє обладнання, про кількість матеріалів, енергії, робочої сили — тут вони розходилися.

— Макаренко хоче надто розкішно будувати тунель, — запевняв Самборський. — Але це не метрополітен. Сьогодні країна ще не може дозволити собі такої розкоші, та це й не

потрібно. Це зайвих двадцять а, може, й тридцять міліардів карбованців, зайвий рік роботи.

І коли він наводив цифри, не можна було не погодитись з ним. Навпаки, доводи Макаренка були не дуже обгрунтовані. Основне, на що він посилався, це довговічність такої споруди, а тому й доцільність затрати великих коштів.

Знов, як і раніш, більшість присутніх обстоювали думку Самборського.

Військові представники не виступали. Полковник Файзулов підійшов до Саклатвали і тихо сказав, що з приводу цих питань у них теж нема згоди і вони мусять порадитися з вищим командуванням. Я сидів близько від голови комітету і чув цю розмову. Мене дуже зацікавило, хто ж з військових підтримує Макаренка, а тому я вирішив після засідання спитати про це Шелемеху.

Засідання кінчилося. Саклатвала припинив дебати, заявивши, що виступи членів комітету дають йому сміливість найближчими днями доповісти урядові про те, що можна починати підготовні роботи по будівництву. Щождо установок Макаренка й Самборського, то він обіцяє об'єктивно доповісти урядові про їх зміст.

— Крім того,— сказав академік,— стенограму наших виступів особисто читатиме голова уряду.

Виходячи з зали засідань, я догнав у вестибюлі Шелемеху та Аркадія Михайловича. Льотчик люб'язно запропонував підвезти й мене своєю машиною.

Дорогою розмовляли про виступи на засіданні. Ми з Аркадієм Михайловичем говорили багато, але Шелемеха мовчав. Я сказав, що аргументи Самборського більш переконливі, ніж аргументи Макаренка. Професор погодився зо мною і додав:

— Мені здається, що нічим іншим, як тільки упертістю Ярослава це пояснити не можна. Завжди він відзначався цією рисою свого характеру і часто то дуже нерозумна упертість. Я пам'ятаю його ще зовсім хлопчиком... і завжди... це багато нашкодить йому в житті.

— У всякому разі,— підтримав я професора,— може привести до того, що він не працюватиме на будівництві.

— Авжеж, бо він такий, що може відмовитись... Мовляв, у нього інші погляди і таке інше...

— Ні, це ви вже занадто, Аркадію Михайловичу,— обізвався нарешті майор.— Працювати він буде, а потім... я, знаєте, не переконаний доводами Самборського. Правда, я технік слабкий і мене більше, може, переконують не цифри, а... хоча промова Самборського була запальніша, але...

— Що але?— спитав Аркадій Михайлович, мабуть, здивований такою нечіткою мовою Шелемехи, який завжди говорив дуже впевнено і ясно.

— Але я згоден з аргументами Макаренка. У нього відчувається якийсь розмах... чого нема у Самборського.

— Почасти ви маєте рацію,— задумливо сказав професор.— Макаренко фантаст і в нього завжди більше перспективи, а Самборський вужчий, зате він неперевершений майстер якоїсь конкретної, не дуже великої справи.

Я вже не питав льотчика, хто з військових підтримував Макаренка. Для мене було ясно, що це він.

А Шелемеха раптом перевів розмову на інше. Він спитав Аркадія Михайловича, як здоров'я Тараса Чутя.

— Хлопчик видужує, хоча виглядає ще дуже погано. Розмовляти покищо не може. Нікого до нього не пускають, крім матері, що приїхала і живе тут. Лікарі забороняють і, як мені здається, Томазян дбає про те, щоб ніхто не бачив хлопця.

— Коли ж ми довідаємось, як він потрапив з поїзда в лікарню?

— Не знаю, хоча сам дуже цим цікавлюсь.

— Ви ж, Аркадію Михайловичу, коли можна буде до нього їхати, покличете й мене.

— Добре, обіцяю.

Я звернувся з таким самим проханням і також дістав згоду. Ми саме під'їхали до готелю, і я вийшов з машини.

В готелі порт'є сказав, що у вітальні на мене жде якась дама. Справді, в порожній кімнаті, що правила за вітальню в готелі, стояла жінка, повернувшись лицем до вікна. На ній було елегантне пальто сірого каракулю і така сама шапочка. Мабуть вона дуже уважно вдивлялася у вечірні сутінки за вікном, або сильно задумалась, бо повернулась аж тоді, коли я підійшов зовсім близько і спитав:

— Пробачте, ви хотіли... — я не договорив, бо вона рвучко обернулась і... уявіть моє здивовання,— передо мною була Ліда.

— Так, Олексю Мартиновичу, у мене є до вас прохання.

— Зайдімо до мене.

РОЗМОВА З ЛІДОЮ ШЕЛЕМЕХА

Не роздягаючись і не сідаючи в кресло, яке я їй запропонував, Ліда спинилась серед кімнати і, спершись рукою на стіл, мовчала. Біляві чудові кучері, вибиваючись спід шапочки, прикривали їй вухо й щоку. Велика електрична лампа освітлювала дівчину й давала змогу спостерігати кожну рису її обличчя.

„Чого вона прийшла, що трапилось?“— думав я, але, не наважившись спитати про це, заговорив про засідання комітету проектування тунелю.

В очах Ліди мигнула цікавість і, не давши мені договорити якоїсь досить безпредметної фрази, вона спитала:

— Ярослав там, звичайно, був?

— Макаренко? Був.

Ліда сіла в крісло за письмовим столом, відкрила сумочку й дістала відтіля конверт.

— Я прошу вас передати цей лист інженерові Макаренку. Я хотіла послати його поштою, але не певна, що він до нього дійде. Ви здивовані моїм проханням? Я їду в Ессентуки на два місяці. Мій поїзд відходить удосвіта. Протягом декади я не могла побачити Ярослава.

— Чому?—вихопилось у мене.

— Інженер Макаренко зайнятий роботою,—іронічно промовила Ліда.—Десять днів тому він зник, щоб працювати над своїм проектом. Де він, ніхто, крім Саклатвали, не знає. Я гадала, що він сьогодні повернеться до себе в готель, але, виявляється, він дзвонив сюди, що декілька днів не буде.

Признатися, це для мене була новина. Правда, я довгий час, до сьогоднішнього засідання не зустрічав Макаренка і був певен, що він багато працює, але про зникнення його нічого не чув.

— Це манера інженера Макаренка,—сказала Ліда, і в голосі її відчувалася гіркота.—Він свою роботу ставить над усе і може вигадати ще й не таке.

— Він, мабуть, дуже багато працює. Я помітив, що він схуд, змарнів. Треба признатися, що в нього відчувається енергія і упертість.

— Можливо... Коли він з'явиться, то, будь ласка, передайте йому цього листа. Це ж вам не важко, бо ви сусіди... І... я сподіваюсь, що ви нікому не скажете про це маленьке доручення, яке ви виконаєте для мене.

— Обіцяю,—урочисто промовив я.

— Ну, от,—і вона віддала мені лист, адресований Ярославу Васильовичу Макаренкові.

Якийсь час ми мовчали. Потім Ліда встала і простягла мені руку попрощатися.

Я не знаю, що мене штовхнуло на це, але з моїх уст вирвалося:

— Лідіє Дмитрівно, я відчуваю перед вами провину.

— Яку?—здивовано глянула вона на мене.

Я мовчав, досадуючи, що прохопився з цією дурною завагою. Вагався.

— Яку?—знов спитала вона.

— У мене є ваша сумочка... яку ви загубили...

Ліда спалахнула.

— Запевняю, що ніхто про це не знає... Я хотів її повернути, але не знав кому... Не знав, чия вона... Потім я догадався... Пробачте мені... я не хотів вам говорити... Мені трохи совісно було.

— Ви читали той лист, що там був?

Я мовчав. Мовчанка моя була красномовна.

— Поверніть його мені, будь ласка.

— Для цього треба пошукати в чемодані.

— Я подожду.

Довелося витягати з шафи мій великий шкіряний чемодан і діставати спід самого споду білу целулоїдну сумочку, яку досі пильно зберігав від чужого ока.

— Це вона,—прошепотіла Ліда, взяла сумочку, відкрила, глянула на те, що там зберігалось, й витягла лист.

Поки я ховав чемодан, вона перерахувала листа, якого зміст я пам'ятав досить добре. Читала вона його довго і уважно. Сидячи в кріслі, майже проти неї, я спостерігав, як мінявся вираз її обличчя. Напевне, той лист був для неї дуже цінний і... приємний. Та інакше й бути не могло. Я знов милувався „сніговою королевою“, як називав її Ярослав Макаренко. Правда, тепер вона мені не так нагадувала „снігову королеву“, що мусить бути символом холодності й неприступності, як колись на початку нашого знайомства. Хвороба вже позначилась на ній. Можливо, той стан, в якому вона перебувала, був наслідком не стільки й хвороби, як хвилювання, якого вона зазнала через те, що захворіла. А, можливо, і взаємини з Макаренком відіграли якусь роль. Я згадав слова Барабаша, що при діабеті колосальне значення має нервування, гострі душевні переживання, бо вони посилюють хворобу, прискорюють її розвиток.

Ліда почитала листа, згорнула його й поклала в шкіряну сумку, з якою прийшла сюди.

— Ви не в претензії, що я забираю вашу знахідку?

— Лідіє Дмитрівно!

— Я дуже вам вдячна. Тут, здається, не було жодної речі, яка вказувала б на те, кому належить сумка, і тому я й хвилювалася, що загубила її, але була рада, що той, хто знайде, не знатиме, про кого йде мова в листі. Де ви її знайшли?

— Ви пригадуєте вечір над морем, напередодні вашого від'їзду додому.

— Я так і думала, що загубила її на бульварі під час прогулянки. Удосвіта повернулась туди, оглянула все навколо, але вже не знайшла.

— Я ждав вас до півночі з цією сумкою, не читаючи листа.

— Відкіля ви знали, що другого дня я мала виїжджати.

— Я чув вашу розмову з...

— З Юрою. Це ви сиділи на лавочці, коли ми підійшли до набережної?

— Я.

Дівчина легенько зітхнула.

— Лідіє Дмитрівно, чого ви такі схвильовані? Я бачу, що останнім часом ви дуже нервуєтеся. Невже через хворобу?

Болісно посміхаючись, вона глянула на мене.

— Ви дипломат, Олексю Мартиновичу. Я пригадую, як ви мене порівнювали з білою трояндою. На жаль, я не знала тоді, що ви читали цього листа.

— Запевняю вас, що я це сказав тоді без ніякого наміру, лише тому, що відчув правдивість того порівняння, яке колись зробив Ярослав Васильович.

— Я не обвинувачую вас в якомусь намірі. Ні. Я згадала це, бо думаю, що у ваших думках трохи інше запитання. Ви хочете знати, чому я нервуюю, але ви знаєте це більше, ніж хтось інший.

— Дозвольте мені бути з вами одвертим. Коли я догадався хто автор і кому адресований цей лист, мені, розуміється... ну, я, звичайно, знав більше, ніж будьхто інший, але для мене багато чого залишалося неясного.

— Ви хочете все знати?

— Ні, пробачте. Хоч я належу до людей цікавих, але така цікавість була б уже щось більше, ніж навіть неделікатність. Коли хочете, симпатії, які я почуваю до вас, примушують мене ставитись до вас особливо співчутливо. Я не розумію, чому ви нервуєтеся, коли цього вам не можна, і серджусь за це на вас.

— Інакше кажучи, думаючи про мене, ви обвинувачуєте мене.

— ...Я не сказав би „обвинувачую“, але щось близько до цього.

Ліда зсунула шапочку і дивилася на лампу. Я почував себе ніяково, що між нами зайшла така розмова. Мені здавалося, що дівчина могла мене обвинуватити в нахабній цікавості і взагалі, що я втручаюся до справи, до якої непричетний і не маю права на якусь причетність.

— Знаєте,— почала Ліда,— я відчуваю до вас довір'я. Може вам буде дивно слухати мене... але я хочу з кимсь поділитися своїми думками... Боюсь, що ніхто з близьких людей мене не зрозуміє... Може це вдасться вам...

Вона замовкла, глянула на мене, потім знов задивилася на лампу і продовжувала:

— Колись, це було кілька років тому, я випадково зустріла Ярослава. Не скажу, що він одразу мені сподобався. Але... ви знаєте цю історію з його листа. Коли він поїхав, я часто думала про нього. І така мріяна, але несподівана зустріч на маленькій станції, про що я думала, як про жарт, прازیла мене. Мені здалося, що я починаю його любити. Я не з тих, що закохуються одразу, з першого погляду. А коли б і була така, то дуже б картала себе. Тоді я була студенткою другого курсу. Він кінчав інститут і готувався до закінсту дипломної роботи. Ми провели на тій станції кілька хороших, чудесних днів. Я завжди з надзвичайною приєм-

ністю згадую ці дні і те, як ми гуляли над рікою, як ходили по крамницях, як снідали в маленькому затишному ресторані, як він ждав мене, коли я висиджувала чергу в перукарні, і наші розмови, в яких було стільки сміху і радості. То були чудесні сонячні дні і, здавалося, вони нам віщували радісне майбутнє. Ми розсталися великими друзями, хоча перед розставанням і посперечалися. Він пропонував, щоб я переїхала вчитися до сибірського інституту, а я домогалася, щоб він швидше захищав свій дипломний проект і не пізніше, як місяців за два переїхав у наше місто. Він майже погоджувався, але дати мені тверде зобов'язання відмовився. Він обіцяв писати, а я обіцяла відповідати. Ми роз'їхалися. Дома я весь час думала про нього. Може моя поведінка була не така, як раніш, бо мої подруги не раз сміялися, допитуючись, чи не закохана я. Я сердилась і, звичайно, відповідала, що ні. Ярослав дуже скоро прислав листа. На того листа я не відповіла. Мене мучило питання, чи справді я його так сильно люблю, що мушу зв'язати своє життя з ним. І як тільки постало це питання, я сказала собі, що, мабуть, це захоплення, яке швидко мине. У другому листі він писав, що, як і передбачав, найближчим часом приїхати не зможе, бо затримується захист дипломної роботи, але обіцяв зробити все, щоб прискорити захист. Я сердилась і не відповідала. Аж після четвертого листа написала йому. В тому четвертому листі він дорікав мені за мовчанку і заявив, що, мабуть, я вирішила ніколи йому не писати, тому й він пише мені востаннє. Я таки злякалася і написала. То байдуже, що я писала. Потім я ще написала листа, в якому майже призналася, що люблю його. Але обидва мої листи повернулися назад з написом, що адресат виїхав. Ну... а це був перший лист від нього, якого я одержала після довгої перерви...

— І ви ніколи не чули про нього?

— Ні, чула від Самборського. Він когось розповідав про свого друга і сказав, що той колись був закоханий там, у Сибіру, в одну біологічку. Самборський не знав про наше знайомство, а після того... я ніколи не наважувалась його щось спитати...

— Хм...

— Ви думаєте?— раптом вихопилось у Ліди.

— Ні, я нічого не думаю.

— А може ви й праві,— в роздумі погодилася вона.

— Згодом,— продовжувала Ліда,— з'явився Юра. Власне, я з ним дуже давно знайома, ще з школи. Це прекрасна людина. Я люблю його за розум, за працездатність, за чуйність, за добрість... Ми часто проводили з ним канікули. Спочатку ми були в одному інституті, але через рік він перейшов на медичний. Тому він скінчив пізніше за мене. Юру знали всі мої товариші. Його любили в моїй родині, хоча Станіслав

люді й кепкував з нього. Я знала, що він мене дуже любить. Таке трапляється рідко. Мені здається, що так міг любити тільки... Ви пригадуєте „Манон Леско“ абата Прево? Для Юри нічого не існує, крім мене.

Ліда замовкла. Не знати було, чи вона думає, що говорити далі, чи розкажується в тому, що розповіла мені. Я не порушував мовчанки, боячись збити її з думок.

— Ну, а далі ви, мабуть, знаєте. Знов з'явився Ярослав. Я не буду перед вами критись. Я люблю Ярослава, але люблю і Юрка. Ярослав... Я досі його не розумію. Може моя хвороба... Ви знаєте, що це безнадійно, хоча можна прожити двадцять років, увесь час лікуючись... Краще нам з Ярославом не зустрічатися. Він зуміє забути в своїй роботі.

— Лідіє Дмитрівно, мені здається, що ви сердитесь на Ярослава, бо він нагадує своїми вчинками Едісона.

— Не розумію.

— Кажуть, що великий винахідник в день свого одруження зайшов у лабораторію і, захопившись якимсь дослідженням чи винаходом, забув про шлюб. Наречена й гості прождали півдня і насилу знайшли його.

— Ви мене не розумієте, Олексю Мартиновичу. Я не ревную його до роботи. Я сама люблю працювати і знаю, що значить віддаватися роботі. Але для нормальної людини в усьому є межа... Та річ не в тому. Ви не розумієте, що робиться зо мною.

— Я розумію вас, Лідіє Дмитрівно. Я певен, що ви любите Ярослава, але в той же час неспроможні зробити боляче Юркові. Я розумію, що несподіване захворювання вплинуло на вас... Тільки не треба так розладнувати свою душевну рівновагу, не сприймайте все так боляче й гостро, як це ви робите, а, головне, розрубайте цей гордіїв вузол Ярослава—Юрка—ви. Мені не віриться, щоб ви дуже сильно кохали Юрка.

— Облиште,—нервово вимовила дівчина і підвелася зза столу.— Не будемо більше розмовляти на цю тему. Я залишаю вам листа і прошу виконати моє доручення. Я піду, бо вже пізно. Мій поїзд відходить удосвіта.

Я пообіцяв виконати її прохання, ще раз попросив прощення, радив обдумати всі ці проблеми спокійно й побажав доброго відпочинку на водах.

— Я думаю, вам буде там краще, бо з вами не буде ні того, ні другого,—сказав я на прощання, натякаючи на інженера та лікаря.

— Зо мною їде Юрко. Він захистив кандидатську роботу і зараз працює над докторською дисертацією про активізацію лангергансовських острівців підшлункової залози. Мусите знати, що послаблення діяльності цих острівців є причина цукрової хвороби. До побачення.

— До побачення,—лише зміг відповісти я.

„Барабаш іде з нею. Вона теж його любить...“—подумав я, але ніякого висновку ще не встиг зробити, як Ліда, що вже підійшла до дверей, раптом обернулась:

— Знайте, що Юрко заради мене змінив професію і спеціально перейшов у медичний інститут, коли довідався, що мені загрожує захворювання... Він присвятив мені своє життя. Він...

Вона не закінчила, бо в двері постукали.

Ліда повернулась, відчинила двері й вийшла в коридор.

— Можна,—почувся голос з коридору.

На дверях стояв Догадов.

— Прошу, заходьте,—запросив я його, і, пропустивши гостя в кімнату, сам вискочив у коридор, сподіваючись, що може Ліда обернеться і ще щось скаже.

Моя надія була даремна, я бачив лише, як дівчина швидко завертала за ріг, щоб спуститися сходами в вестибюль.

— Я застав у вас прекрасну одвідачку,—сказав Догадов, коли я повернувся в кімнату.

— Бідолашна дівчина схвильована,—відповів я йому,—у неї посилюється хвороба, завтра вона виїздить в Єссентуки.

— А чим ви були зобов'язані її одвідинам, коли це не секрет?

— Вона мені дала деякі доручення по інституту, зокрема, що стосується лабораторії металів. Я писав про цю лабораторію і ще писатиму.

— Знаю, знаю. Хороший нарис у вас вийшов. Ми кілька оцінок від читачів одержали.

Я запросив гостя до столу і подзвонив у ресторан, щоб нам принесли легеньку вечерю. Догадов від цієї пропозиції не відмовлявся. Навпаки, вітав мою ініціативу, додавши лише, що непогано б дістати дві пляшки вина. Але він не заперечував, коли я обмежив замовлення однією.

Поки нам готували вечерю, ми розмовляли про редакційні справи, про новини в політиці, про літературу і спільних знайомих, розкидаючись в розмові і перескакуючи з однієї теми на іншу, як це взагалі буває, коли люди хочуть просто потеревенити.

— Я до вас зайшов з однією новиною,—сказав Догадов.

— З якою саме?

— Незабаром ми з вами розпрощаємось. Я їду.

— Куди? Що сталося?

— Набридло сидіти й морочитись з кореспонденціями. Сам хочу писати. Домовився з Антоном Павловичем, що їду на Урал спеціальним кореспондентом „Зорі“. Підвладна мені територія весь Урал і Західний Сибір аж до Байкала.

— Ого! Ну, я до вас весною, мабуть, в гості приїду, коли до того часу ви звідси виїдете.

— Я дуже скоро їду, не пізніше першого січня.

— Новий рік зустрічаєте тут?

— Мабуть. Зосталися ж лічені дні. Редакція влаштовує зустріч нового року. Кажуть, багато видатних людей буде. Антон Павлович сподівається на Саклатвалу, хоча кажуть, що академік ніколи не буває на банкетах.

— Не знаєте, кого ще запрошують?

— Бачив список у секретарки, але всіх не запам'ятав. Звичайно, в тому списку є Шелемеха і Довгалюк, хоча цей професор має звичку завжди з дітьми зустрічати новий рік. Там нові світила технічної думки — Самборський і Макаренко. До речі, мене запевняли, що цими днями Самборський в розмові з кимсь сказав про Макаренка: „Коли б це не мій колишній друг, то я сказав би, що це шкідник“. В чім річ? Що, вони посварились?

— І гадки не маю! — відповів я їй, знаючи про нахил мого колеги до пліток, промовчав про сьогоднішнє засідання комітету.

В цей час офіціант приніс нам вечерю.

БІЛЯ ЯЛИНКИ

Редакція „Зорі“ діяльно готувалась до свята біля ялинки. Ранком тридцятого мені принесли квиток, запрошуючи до редакції на „новорічний вечір за пляшкою шампанського під заспінженою ялинкою“. Ще було кілька запрошень: з клубу журналістів, з будинку техніки, від професора Довгалюка та його друзів — але останнє я з подякою відхилив, а інші залишив без уваги.

Крім, так би мовити, службового патріотизму, була ще причина, яка примушувала мене бути в редакції. Я знав, що тридцять першого грудня уряд слухатиме доповідь академіка Саклатвали. На засідання уряду не було запрошено жодного з членів комітету, але Черняк мав побачитися з академіком одразу після закінчення засідання, а з побачення приїде до редакції на вечір.

Була також причина, яка мало не перешкодила мені піти на зустріч нового року в редакцію. Я міг зустріти там Макаренка, що вже кілька днів як знов з'явився і зайняв свій номер у готелі. Я мусив віддати інженерові лист від Ліди, але всі ці дні шукав той лист і ніяк не міг знайти. Куди його дів — ніяк не пригадував.

Мені не раз траплялося, що, сховавши якусь потрібну річ, документ, книгу, знаходив аж через кілька місяців. Був певен, що й тепер сталося так само, і тому страшенно лаяв себе за неуважність і розкидливість. Кілька разів переглядав усе в кімнаті, але лист не знаходився. Та не міг же він зникнути з ласки божої.

Перед тим, як їхати на вечір, ще раз пошукав і, не знайшовши, можливо тому, що поспішав, одягся й вийшов з кімнати. До редакції приїхав за чверть на одинадцятую і вже застав там чимало чоловіків і жінок. Черняка ще не було. Не було також Шелемехи і, звичайно, Саклатвали. В одному кутку я побачив Самборського, а в великій кімнаті, біля розкішної ялинки, Макаренка, якого тримав під руку Догадов і щось розповідав. Ховатися було нічого і я, вітаючись із знайомими з гостей та співробітниками, підійшов до Макаренка й Догадова. Останній вхопив мене, одразу затарабанивши про свій від'їзд наступного дня, залишаючи низку доручень; стежити за вміщенням його кореспонденцій, відповідати на листи, подбати про переказ гонорару,— все, що може сказати друг-журналіст, коли виїздить у довгочасне відрядження.

— Ми ще встигнемо побалакати,— сказав я йому,— дайте глянути на ялинку.

— Ялинка надзвичайна,— промовив Ярослав.

Справді, ялинка виглядала чудово. Не така велика, але густа, лапата, з широкою основою, з блискучими яскравозеленими голками, які свідчили про свіжість і, здавалося, пахли смолою. На самому вершечку сяяли сім сріблястих зірок, що нагадували сузір'я Малої Ведмедиці; найвища з них мусила бути полярною зіркою. На золотих і срібних ланцюгах, які оберізували ялинку, трималися ляльки та іграшки. Перші трохи шаржовані, нагадували всіх видатних техніків, учених, що чимось уславилися за минулий рік. Другі були маленькими моделями машин та апаратів різних конструкцій, що з'явилися протягом того самого року.

— Стежте за ялинкою,— сказав Догадов,— щось зараз покажу.

Він підійшов до стіни і клацнув чорним вимикачем, якого я раніш там не бачив. Раптом легенько загудів мотор, і ялинка закружляла перед нами, показуючись в усій своїй красі.

— Техніки не можуть не займатися вигадками і на цьому традиційному дитячому святі,— сміявся Ярослав.

Догадов зупинив ялинку і подався до інших кімнат. Ми ще трохи постояли біля дерева і теж відійшли, щоб оглянути невеличку виставку якихось загадкових картинок на стінах, що ними Черняк хотів привернути увагу своїх гостей.

— Ярославе Васильовичу,— звернувся я до інженера,— відчуваю перед вами велику провину. Навіть хотів нічого не говорити, але сумління мучить.

— А що таке?

— Коли Лідія Дмитрівна виїздила на курорт, вона залишила мені листа для вас...

Інженер звів очі, напружено слухаючи мене.

— Цього листа я, здається, поклав у шухляду, але не міг знайти, коли їхав сюди... У мене буває іноді, що заховаю

кудинебудь якийсь важливий папірець чи документ і потім шукаю кілька день, поки його знайду,—скоромовкою закінчив я.

— Ви певні, що знайдете його?

— Неодмінно. Він нікуди не міг зникнути з кімнати.

— Я вас дуже прошу... Мені конче потрібно одержати цього листа.

— Обіцяю завтра зранку все переглянути і певен, що знайду.

— Знаєте що, завтра я постукаю до вас, щоб ви не забули.

— Добре, прошу. Тільки прокинетесь, так і заходьте.

Запрошуючи його, я все ж був трохи неспокійний. „А що коли одразу не знайду“—мучила мене думка. Але потішав себе, що цього не може бути. Переберу все до найменшої дрібниці, а таки знайду.

— А чому вона передала листа вами?

— Вона шукала вас, але не могла знайти. Ви ж десь зникли і, здається, крім Саклатвали, ніхто не знав куди.

— Я працював,—коротко відповів Макаренко.

В цей час почулась гавайська музика. Хтось включив радіолу, і Догадов голосно сповістив, що то передають музику з Гонолулу і що зараз в нашій кімнаті почнеться новорічна телевізорна передача і можна буде спостерігати, як новий рік рухається по земній кулі і як де його зустрічають. Я хотів був перейти до телевізора, але майже одночасно один з розпорядчиків вечора оголосив, що приїхав Антон Павлович і запрошує гостей до столу.

Наш редактор виглядав, мов нова копійка: в чорному фракку, з білосніжною манішкою, чисто виголений, з прилизаним волоссям, на яке, мабуть, пішло з півпляшки вежиталю, бо, як усі ми знали, чуб у Антона Павловича був винятково неслухняний і завжди стирчав на всі боки.

Він стояв за столом на хазяйському місці, тримав у руці порожній келех, вітався з усіма, киваючи головою, і просив швидше займати місця та розкубрювати пляшки. Напроти нього висів годинник, і редактор нетерпляче поглядав туди. Було за чверть дванадцять, коли всі зайняли місця. Я спинився біля Самборського, який встиг протягом півхвилини пожартувати з сусідом по другу руку і покепкувати з гостя, що сидів напроти.

— Ви знаєте,—сказав мені Самборський,—я хвилююсь.

— Я також.

— З тієї самої причини?

— Звичайно.

Ми розуміли один одного, бо обидва ждали, чи не скаже щонебудь Антон Павлович про ухвалу уряду на доповідь Саклатвали. Редактор з першого слова запропонував провести старий рік, віддавши йому належне.

— Цей келех я піднімаю за рік, що минув, за рік наших успіхів, за рік, в якому народилась незвичайна ідея ту в редакції нашої „Зорі“, ідея наших кореспондентів, авторів, співробітників, читачів, ідея надшвидкого підземного шляху між Заходом і Сходом.

Гості шумно відгукнулись на цей тост. Але одразу після того Антон Павлович наказав знов наливати вина. І ледве встигли виконати цей наказ, як обидві стрілки годинника дійшли до дванадцяти. Почувся перший удар опівнічної бою, і господар столу виголосив новий тост:

— За ще видатніші успіхи, за рік, коли починається здійснення геніальної ідеї нашого колективу, за новий рік!

Голосним „ура“ ми підтримали оратора.

— Товариші,— казав він далі,— сьогодні уряд слухав доповідь академіка Саклатвали і ухвалив з першого січня розпочати будівництво Бато-Віа — підземного шляху між Сходом і Заходом.

Спалахнула буря вигуків і оплесків, захопали корки і пляшок з шампанським, задзвеніли келехи.

Потім Черняк запропонував ще тост за начальника будівництва підземного шляху. Всі з цікавістю ждали, кого він назове.

— Уряд призначив начальником будівництва академіка Саклатвалу.

На честь його спалахнула така овація, якій міг би позаздрити найвидатніший учений.

О першій годині ночі, після музики, поздоровлень та співів, радіо переказало ту саму новину, що про неї сповістив нас Антон Павлович.

Скориставшись з першої можливості, я підійшов до редактора і спитав, чи дзвонив він Аркадію Михайловичу.

— Ні, але він знає. При мені секретар Саклатвали говорив по телефону з членами ради. Затверджено ж раду. До її членів попав професор Довгалюк... я... теж.

— Поздоровляю.

— Дякую. Між іншим, я маю доручення від Саклатвали переговорити з тобою.

Черняк одвів мене набік. Я був певен, що мова йтиме про діяльність пресбюро.

— Академік думає, що ти із своїм характером не зовсім підходиш для такої роботи, як завідування пресбюро...

Мене від цих слів кинуло в жар. Правда, завідувати чимнебудь я ніколи не любив і не вмів. Але завідувати пресбюро такого будівництва! Про це, безперечно, можна було мріяти, бо я був би в курсі надзвичайно цікавих технічних подій. І взагалі, заслужити негативну оцінку від Саклатвали для мене особисто було надто неприємно.

— Але Саклатвала тебе дуже високо цінує і вважає, що тобі треба знайти відповідне застосування.

„Дякую найчемніше,— подумав я,— так завжди говорять людям, яких здають до почесного архіву“.

— Скажи, ти хотів би одвідати Берлін, Лондон, Париж, Нью-Йорк, Токіо і зробити велику послугу будівництву.

— Це інтересно,— вихопилося в мене.

— Ми посилаємо спеціальну технічну місію за кордон для ознайомлення з тамтешнім тунелебудівництвом та з різними технічними новинами. До складу місії входитимуть багато спеціалістів, які через два—три місяці, залежно від обставин, будуть мінятися. Потрібен відповідальний секретар місії, що пробуде за кордоном не менше року. Йому доведеться дуже багато подорожувати... Саклатвала просив мене спитати, чи згоден ти поїхати секретарем. Адміністративних обов'язків там небагато.

— Ти міг би відповісти і не питаючи. Що може бути кращого як подорож навколо світу!

— Ну, я так і знав. Завтра ти подзвони в секретаріат Саклатвали.

— Слухай, Антоне Павловичу, а як проект? Чий варіант? Макаренка чи Самборського?

— Уряд передав усе на розгляд Саклатвали. Офіційно ні той, ні другий варіант не прийнятий. Є третій варіант, самого Саклатвали. Але він... мало чим відмінний від варіанту Макаренка.

— Що ти кажеш?

— Я сам дивуюсь. Цей молодик зумів під'їхати до старого і має, очевидно, на нього великий вплив. Але варіант Макаренка не можна було затверджувати, проти нього всі, крім Саклатвали і військових. Останні, власне, зайняли позицію нейтралітету.

Гості вимагали редактора, і ми не могли більше розмовляти. Я повернувся на своє місце схвилюваний, радісно піднесений. У моєму мізку вже спливала уява про пароплави, літаки, поїзди, автомобілі, що проноситимуть мене по океанах і континентах, про великі міста північної півкулі, куди Саклатвала збирався мене послати. О третій годині, в розпалі танків, я вирішив їхати додому, бо танцюю не дуже добре, дами не зацікавлені в такому кавалері.

Догадов, що був уже у високопіднесеному настрої і не дуже міцно тримався на ногах,— можливо, щось подібне було також зо мною, я за це не ручусь,— поїхав мене проводжати.

Не зважаючи на пізній час, на вулицях було гомінко й людно, світилися різнокольорові ліхтарі, на майданах горіли феєрверки, ракети полосували небо. Погода змінилася на краще. Уже ввечора почався мороз і йшов сніжок. Біля готелю стояло кілька саней з кіньми, прикрашеними дзвіночками.

В готелі теж зустрічали новий рік. Двері ресторану були широко відчинені, там грала музика, і деякі пари танцювали навіть у вестибюлі.

Як тільки ми опинились у номері, Догадов витяг відклявся пляшку шампанського і настояв випити за його від'їзд.

— Слухай,— сказав він мені,— Антон Павлович казав, що ти теж кудись ідеш... Дуже далеко... Куди?

— Мабуть, за кордон.

— Що ти? Здорово! За це треба розкубрити б ще одну пляшку. Заздрю. Надовго?

— Встигну скучити.

Ми ще пили, і він пішов від мене десь коло п'ятої години. Я нічого не пам'ятав, крім останніх його слів, які він сказав, коли, провозжаючи його, ми пройшли повз кімнату Макаренка:

— Знаєш, Олексю, цей Макаренко або щось страшне, або геніальна людина.

ТАРАС ЧУТЬ

Я прокинувся від стуку в двері. В кімнаті було видно, бо вчора не спустив над вікнами штори. Годинник показував п'ять на десяту, і я мислено чортихав несподіваного одвідувача, що розбудив мене. З'являтися в такий час першого січня, на мою думку, було великим нахабством. Спочатку я хотів прикинутися, що сплю, але у двері сипалися рівномірні, не скажу, щоб дуже гучні, а проте й не тихенькі, удари. Довелося встати й відчинити.

Настирливий гість виявився моїм сусідом Макаренком. Молодий чоловік попросив пробачення:

— Ви на мене не гнівайтесь, що я вас так рано збудив, але через годину я залишаю готель.

— А що трапилось?

— Мушу бути в інституті, а завтра виїжджаю в Іркутськ в справах будівництва.

— Прошу, прошу. Пробачте, що неодягнений, але я недавно ліг. Зараз почну розшуки.

„І часу в нього небагато,— думав я,— ну що, коли не знайду?“ Взагалі надії знайти лист раніш, ніж через кілька годин, у мене не було. Сказати ж цього я не одважувався. Інженер стояв серед кімнати. Запропонувавши йому стілець, я підійшов до столу і одсунув середню шухляду. Уже кілька разів перед тим оглядав її, але листа не знаходив. Проте у мене було правило шукати скрізь, перебираючи кожний аркушик, кожну дрібницю. Так вчинив і тепер. В шухляді лежало кілька журналів. Підняв один, другий і з полегшенням зітхнув. Там лежав лист, адресований Ярославу Васильовичу Макаренкові, якого я й віддав йому.

Він подякував, потиснув мені руку, і сказавши, що сподівається бачити мене теж в Іркутську, вибіг з кімнати.

Подивившись ще раз у шухляду і розвівши руками, я зібрався бухнути в ліжко й досипати, аж задзвонив телефон. Говорила секретарка академіка Саклатвали. Він викликав мене до себе сьогодні на восьму годину вечора.

Спати більше не довелося, бо слідом за першим разом телефон задзвонив удруге. На цей раз я впізнав голос Аркадія Михайловича.

— Голубе, ви не спите? Хочете до Тараса поїхати? Нарешті, лікарі дозволили відвідати його і поговорити.

— Дуже хочу. Коли ви їдете?

— Зараз. То заїжджати?

— Неодмінно.

— Ви, мабуть, ще в ліжку?

— Майже.

— То хутенько одягайтесь.

Мусив швидко піти під холодний душ, а потім розтертися одеколоном, намастити чоло ментоловим олівцем, бо після вчорашнього голова у мене мало не розколювалася, і тільки но одягся, як подзвонили, що біля парадного жде сине авто.

Виявилося, що воно належить слідчому Томазяну. Крім слідчого, я побачив лише Аркадія Михайловича.

— А Шелемеха, Черняк?—спитав я, вітаючись з профессором.

— Шелемеха щойно поїхав до Саклатвали, академік його викликав, а Черняк, мабуть, не пробудно спить, бо я не дозвонився.

Авто повільно посувалося людними вулицями, намагаючись вибратися за місто. Томазян сидів за стерном, і мені було видно лише його широку спину та іноді у люстерку, що висить перед шофером, з'являлося спокійне худорляве обличчя.

Моє знайомство з слідчим відбулося, коли він викликав мене на допит в справі зникнення Тараса. Відтоді часу минуло багато, але ми досі не зустрічалися. Чув про нього, як про людину вперту, хитру, дуже здібну, проте, в справі Тараса Чутя йому не поталанило. Пригода з хлопцем залишалася таємницею. Адріан Маковський, якого Томазян затримав на кілька днів, довів своє цілковите алібі.

День випав сонячний. Був легенький морозець і повітря здавалося напрочуд прозоро-легким. Віддаль від міста до лікарні проїхали надзвичайно швидко.

Сьогодні для Тараса Чутя настав довгожданий радісний день. Ранком його навідали батьки, що приїхали із Стародніпровська, і він уперше зміг з ними наговоритися, бо раніш, коли до нього приходили, юнак або не міг говорити, або йому це забороняли.

— Він був певен, що ви до нього приїдете,—сказала лікар Корсакова,—і жде нетерпляче.

Тарас зустрів нас на ліжку, трохи ніяковіючи і радісно посміхаючись. З усіх боків йому підмостили подушки, на голові ще була пов'язка, але бліде обличчя не мало жодних слідів поранення.

Сьогодні було покінчено з заборною розповідати Тарасові про такі події, що могли б його схвилювати. Правда, Корсакова просила нас не зловживати цим і пробути біля хворого не довше години.

— Ну, Тарасе, будемо знайомитись,—сказав слідчий.— Це професор Довгалюк. Цей товариш—журналіст, прізвище його Кайдаш, а моє прізвище Томазян.

— Я знаю Аркадія Михайловича,—відповів Тарас, захоплено дивлячись на професора.— І їхні статті читав,—сказав він про мене.

— Ну, а з мною знайомство, власне, тільки починається,—в жартівливому тоні зауважив слідчий.

— А я вас уже бачив... пам'ятаю... Ви, мабуть, лікар. Я так думав.

— Трошки не вгадав.

— Молодець, Тарас,—сказав професор, звертаючись до хлопчика.— Швидко видужуєш.

Загальна розмова точилася недовго. Скоро ми перейшли на те, що нас усіх найбільше цікавило, а саме, що сталося з хлопцем під час поїздки з Стародніпровська. Він розповів нам ось що.

— Я добре, дуже добре пам'ятаю, як влаштувався в поїзді. Спочатку довго дивився у вікно, а потім ліг на полицю і почав читати. В дорогу взяв з собою кілька технічних книжечок, які хотів переглянути. На якійсь станції у вагон зайшов високий чоловік. Обличчя його зараз не пам'ятаю. Він мав квиток у наш вагон, але щось там з місцем не виходило, і пасажир попросив дозволу у мого сусіди сісти біля нього. Той дозволив. Через деякий час він почав скаржитися на нудьгу і спитав, що я читаю. Потім ходив до ресторану, залишивши мені свій портфель, а коли повернувся, то витяг з кишені маленькі шахи і ми з ним грали. Цікавився, куди я їду, чи маю вже паспорт. Я показав йому всі мої документи й телеграму з редакції. Він дуже зацікавився, чому мене викликають, але я не сказав нічого про свій лист і проект. Коли смеркло, він запропонував мені піти з ним у вагон-ресторан повечеряти. Ми йшли вагонами проти ходу поїзда. Коли переходили з тамбура в тамбур, люту свистів вітер, мигтіли в сутінках кущі, дерева, поля. Мені важко пригадати, де саме це сталося... Знаю, що в одному тамбурі були відчинені двері... Тут ми спинилися. Той, що йшов з мною, визирнув у двері, глянув уперед поїзда і сказав про чудесний краєвид. Я підійшов і теж виглянув... Ще пам'ятаю, він спитав мене: „Так тебе звуть Тарас Чуть?“ Я від-

повів, що так... Може я обернувся до нього... Але більше нічого не пам'ятаю. Мабуть тоді я впав з поїзда.

Тарас змовк. На його обличчі позначилася втома.

— Втомився,— сказала Корсакова і значущо глянула на нас.

— А ти не пам'ятаєш, як він був одягнений і як себе вважав,— спитав Томазян.

— Ні.

Лікар незадоволено дивилася на слідчого.

— Завтра можна продовжити розмову,— тихо сказала вона.

— А нам нічого не можна йому розповісти?— спитав Аркадій Михайлович.

— Вам... Ні, можете, тільки коротко.

— Пам'ятаєш, Тарас, свій проект тунелю?

— То, мабуть, несерйозна пропозиція,— червоніючи, відказав хлопець.

Ми всі посміхнулись, а Аркадій Михайлович, узявши хворого за руку, сказав:

— Даремно ти так вважаєш. Визнали, що твоя пропозиція заслуговує на увагу... Так, так. Основна твоя думка була правильна і тепер інженери почали працювати над проектом залізниці, про яку ти мріяв.

Хлопчик схвильовано дивився на нас, а Корсакова настирливими рухами показувала, що час кінчати розмову.

— Видужаєш, познайомишся з тими інженерами і незабаром побачиш свою мрію здійсненою.

Хвилин за п'ятнадцять ми залишили лікарню. Томазян, мені здавалося, був незадоволений розмовою з хлопчиком. Ясно, що був злочин, але які його причини? Як опинився в Тараса паспорт Адріана Маковського і де зникли його документи?

ПРОЩАННЯ НА БУЛЬВАРІ

Пізно ввечері я вийшов на вулицю, щоб спочити на свіжому повітрі від цілоденної стомлюючої біганини. Підготовка до від'їзду за кордон завдавала багато роботи ногам і чимало клопоту голові.

Після денних турбот у голові гуло, і я з задоволенням ішов спорожнілим бульваром, намагаючись ні про що не думати.

Закуток бульвару, куди я потрапив, виходив до ріки. Тут рідко-рідко світили ліхтарики, і темрява гусла між деревами, не зважаючи на сніговий фон. Сніг лежав тонким білим покривалом, ще ніхто не встиг протоптати стежки по ньому. Віддалений шум міста ледве долітав сюди.

Повільно бредучи між чорними деревами, я опинився біля кручі над річкою, де стояла альтанка та кілька лавочок. Цілку тут завжди було людно, але тепер ніхто не зустрі-

чався. Так само нікого, здавалось, не було ні в альтанці, ні поблизу. Однак незабаром я помітив, що помиляюся. За кілька кроків далі, де сходи йшли від альтанки вниз до річки, непорушно стояла людина, спершись на поруччя.

Я зайшов в альтанку і сів. Людина, що стояла на сходах, певне, мене не помічала. Моя звичайна цікавість примусила зосередити увагу на ній. Хто це? Чому тут стоїть? Може жде когось?

Ця цікавість одразу знайшла напрямок думкам і знищила почуття втоми та головного болю. Нове заняття дало змогу спокійно сидіти в альтанці, віддавшись на якийсь час спостереженням за невідомою одинокою людиною. Спершись на огорожу, що оточувала альтанку, я дивився вниз, де текла річка, не випускаючи з поля зору незнайомця. В далині, по той бік річки, світилося кілька вогників, і вони давали змогу орієнтуватися в місцевості. Там десь, у степу мусило бути маленьке озерце з острівцями на ньому, а за озерцем — напівдачні оселі, що їх перетинала залізниця. Відтіля долинув гудок паровоза, такий характерний для вогких вечорів, коли його чути здалеку. Потім мигнуло кілька вогників. То йшов поїзд. „Мабуть, із Стародніпровська“ — подумав я, згадавши, що тією колією саме відтіля йшли поїзди. І нехотячи перекинувся думками до Тараса Чутя. Адже десь недалеко від цього озера, не доїжджаючи кілометрів десять — дванадцять, хлопця скинули з поїзда. Хто це зробив і для чого — залишалося таємницею. Ця таємниця непокоїла мене, вона примушувала думати над її розв'язанням.

Вогники поїзда зникли, і я залишився з своїми думками. Невідомий так само стояв перед моїми очима.

Минуло з півгодини. Крім нас двох, жодна людина не зазирнула в цей закуток. В такий пізній час і в таку погоду ніхто не мав охоти тинятися по бульвару.

Я відчував, що час уже повертатися додому, але постать на сходах примушувала залишатися тут. Мені здавалося, що я встряв у змагання з цим незнайомцем і що коли я покину своє місце раніш, ніж він рушить, то буду переможеним.

Вже обридло сидіти, але я вперто вичікував, коли незнайомиць зрушить з місця. Минуло ще з півгодини, і нарешті постать на сходах заворушилась, хитнулася й повільно почала підійматися вгору, наближаючись до альтанки. Він не дійшов до мене якихось два кроки і спинився, знов обернувшись до ріки. Тим часом мені схотілось закурити. Це також давало змогу звернутися до незнайомця.

— Пробачте, у вас сірників нема? — спитав я його.

Невідомий рвучко обернувся; очевидно досі він мене не помічав.

— Чи нема у вас сірників? — знов спитав я.

Він мовчки ступив крок до мене і простяг коробку з сір-

никами. В сутінках я не міг роздивитися його обличчя, а він, здавалося, не виявляв ніякої цікавості до мене.

— Може закурите? — запропонував я йому цигарку.

— Ні, дякую, — відповів він, і голос його видався мені знайомим.

Я черкнув сірником і запалив. На жаль, вогник сірника не давав змоги роздивитися його обличчя в той час, як він мене розгледів.

— Олексю Мартиновичу, це ви? — здивовано спитав незнайомець.

— Так. А ви хто?

Я підійшов до незнайомця і вдруге засвітив сірник. На цей раз я роздивився його обличчя. Переді мною стояв Макаренко.

— Не знав, що ви полюбляєте романтичні прогулянки насамоті, — звернувся я до інженера.

— А виявляється, що між нами є схожість, — з ледве помітною іронією відповів він.

— Ви певні? А може я призначив тут побачення.

— Тоді це свідчить про вашу легковажність.

— Ваша правда. Та я, йдучи сюди, не думав, що зустріну кого небудь.

— Ви вже давно тут?

— Чимало. Та все ж менше, ніж ви.

— Хіба я так довго, — він підніс руку з годинником до очей і здивувався, побачивши, що вже досить пізно.

— Завтра ввечері я їду за кордон.

— Я в той же час виїжджаю на Далекий Схід.

Ми помовчали, кожен охоплений своїми думками. Не знаю, про що думав інженер, але я згадав Ліду Шелемеху, лист від неї, переданий мною Макаренкові, розмову з дівчиною перед її від'їздом.

Крізь хмари почало пробиватися місячне світло і хоча місяця й не видно було, але темрява трохи порідшала. Сніг перестав падати, погода мінялася.

— Ви не знаєте, як Лідія Дмитрівна влаштувалася на курорті і як себе почуває? — спитав Макаренко.

— Не знаю. А ви з нею не листуєтесь?

— Ні.

— Слухайте, Ярослав Васильовичу, пробачте мені, але я хотів би спитати, що сталося між вами й Лідією. Не думайте, що це лише цікавість. Розумієте, трапилося так, що я мимоволі довідався про дещо з того, що є вашою таємницею. Це сталося навіть раніше, ніж я познайомився з нею і з вами. Але після нашого знайомства і Лідія Дмитрівна і ви більш ніж зацікавили мене. Я відчуваю гарячу симпатію до вас обох, мене дуже турбує здоров'я Лідії Дмитрівни. Треба вам знати, що про те, про що я довідався і про що догаду-

вався, я не казав нікому, лише перед від'їздом Лідії Дмитрівни, коли вона доручила передати вам листа, сказав їй. Сказав, що мене дивує якась невиразність цих взаємин і ця невиразність, мені здається, дуже її мучить. Я певен, що вона вас любить, але...

Я змовк і вже в думках картав себе, що не стримав язика. Скільки разів доводилося мені лаяти себе, але й досі я не зміг дисциплінуватися.

Інженер ступив ближче до мене. Він наче був трохи розгублений, може навіть зніяковів від моїх слів.

— Ви знаєте...— спитав він.

— Пробачте, може це вам неприємно, але мені важко перед вами критися і я сказав... Проте... я, власне, дуже мало знаю. Моя спостережливість не така глибока. Мені тільки ясно, що ви і Ліда любите одне одного... Я не вірю, що вона любить Барабаша...

Макаренко мовчав. Потім попросив цигарку, зайшов до альтанки, змів рукою сніг з лави, сів. Минув ще якийсь час. Нарешті інженер закурив, обернувся до мене і заговорив приглушеним голосом.

— Так уже повелося здавна, що більшість людей вважає за потрібне критися, коли це стосується інтимних переживань, коли людина відчуває кохання. Це викликано, мабуть, багатьма причинами. Я про них не думав і не говоритиму. Я тільки констатую факт і хочу сказати, що ми з Лідою не виняток з цього загального правила. Можливо, колись це буде інакше.

— І тоді буде дуже добре,— вставив я.

— Не знаю, хай буде так. А зараз мені хотілося б сказати про те, що я дуже люблю Ліду. Гадаю, вона мене теж любить. Я багато думав про наші взаємини, мені здається, що вона трохи любить Барабаша, принаймні, відчуває до нього симпатію. Я його майже не знаю... А коли згадую, то відчуваю приплив ревностів, хоч і намагаюся перемогти їх, бо я ж вихований в дусі, що засуджує це почуття як негідне. Власне, і не про це хотілося б мені сказати. Наші взаємини з Лідою зайшли у безвихідь. Я люблю її, поважаю, але примушений порвати майже все, що було між нами, уникати її. Я певен, що ви не розкажете їй про це. У всякому разі, ви надовго їдете звідси і не скоро зустрінетесь з нею, а коли повернетесь, то на той час, сподіваюсь, зрозумієте мене... Ліда хвора, дуже хвора... Коли я думаю про це, мене відчай бере... Ви, та й майже ніхто, за винятком двох, може трьох людей, не розуміють, як важко вона хвора. Але чим я можу їй допомогти? Я цікавився тією хворобою, читав книги, статті, розмовляв з лікарями, проте висновок невтішний: „Не відмовляйтесь від надії“—ось і все. І навіть коли б я присвятив їй все своє життя,—а я не можу цього

аробити (він сказав це рішуче, підкреслено), все ж я не допоміг би їй більше, ніж Барабаш. Коли хочете знати, я надіюсь лише на нього. Якщо вдасться її вилікувати, то тільки йому, бо він теж її любить, бо в його житті більше нема мети, як боротьба з цією хворобою. Ви думаєте, мені легко сказати їй, що між нами все скінчено. Я цього й досі не сказав рішуче, але запевняю вас, що сьогодні ввечері спробую написати їй листа. Він буде жорстокий, завдасть їй болю, зате потім буде легше.

Макаренко замовк. Я хотів був сказати, що не згоден з його висновками, але він перебив мене.

— Мовчіть. Я нічого не хочу слухати. Хай буде так, як вирішив, бо так мусить бути. Колись, зеленим юнаком, я запевняв себе, що кохання ніколи не стане на шляху до моєї мети, і зараз додержуюсь цього. Тільки, виявляється, це не так легко, як я гадав тоді. Ви розумієте, що кохання мусить поступатися перед іншим... Скільки тут протиріч... Хоча коли б я став осторонь, то напевне говорив би, що все це можна дуже легко й безболісно розв'язати.

— Знаєте що? — звернувся я до інженера.

— Ні, не знаю і знати не хочу. Мовчіть. Я не можу і не повинен міняти свого рішення. Я сказав вам про це тому, що людині важко весь час лишатися насамоті із своїми думками. Може я навіть шкодуватиму потім... Хочу вірити, що колинебудь зрозумієте мене і, не розповідаючи Ліді про нашу розмову, хоч трохи захищатимете, якщо вона буде поганої думки про мене.

Ми більше не розмовляли. Скоро після того встали і, пройшовши через порожній бульвар, мовчки розпрощалися в коридорі нашого готелю.

В моїй кімнаті були спаковані речі, все готове до від'їзду. Треба було виспатися останньої ночі перед далекими мандрями, але мені не спалося. Не загасивши світла, я довго думав, лежачи в ліжку, про Макаренка, людину енергійну, розумну, людину, яка приваблювала й дратувала мене. Лише перед ранком думки повернулися до подорожі і я заснув. Снились поїзди, літаки й пароплави, що несли мене в далекі простори.

ЧАСТИНА ДРУГА

НА БАТЬКІВЩИНІ

Удосвіта наш пароплав залишив за собою острів Руський, обминув мис Поворотний і, йдучи повз Егершельд, приготувався віддати якір в бухті Золотого Рогу. Високо по горбах, над осяяним ранішнім сонцем Владивостоком, танули ріденькі пасма туману. В бухті, де біля причалів стояли численні па-

роплави, зачиналося метушливе денне життя: порушуючи спокій, бігли невеличкі катери і повільно повзли буксири. Я стояв на палубі, без шапки, роздягнений, міцно стискав руками фальшборт і з сповненим радості серцем озираючись на берег, місто, бухту. Гребці на невеликому кунгасі, що пропливав близько нас, береговий матрос, що привітально махав нам рукою, димок над комином якогось будинку, навіть вода в бухті—все це було миле й рідне, чого я давно вже не бачив. Люди й речі видавалися іншими, ніж ті, яких я зустрічав тиждень, місяць, рік тому. Хотілося зробити щось незвичайне, щоб виявити своє хвилювання. Вихопивши з кишені хустинку, я почав махати нею матросові на березі і з усієї сили загукав „ура“. Мабуть, не тільки мене охопили такі почуття, бо кілька голосів приєдналися до мого. Вони належали і пасажирам і морякам „Чорноморця“. Ту ж мить біля димової труби вихопилася пара і громохкий гудок врізався в ранішній шум порту. То вахтовий штурман сповіщав про прибуття нашого пароплава. Раптом гуркіт машин затих, і тепер „Чорноморець“ ішов лише за інерцією. Боцман з матросами лагодилися закидати на берег швартові кінці та спустити на воду м'які кранці, що мали захищати борт пароплава. Минуло ще півгодини, і нам дозволили сходити на пристань.

Скоренько потиснувши руки друзям з екіпажу „Чорноморця“, я пройшов по трапу і ступив на рідну землю. Батьківщина зустріла мене сонячним ранком, кількома носіями, привітними службовцями порту і миловидою дамою в сірому костюмі та у брилі з широкими крисами. Дама явно поспішала, наче куди запізнилася, бо майже вибігла на пристань.

— Ви на дві години прибули раніш,— сказала вона.— Я випадково довідалася і ледве встигла. Здрастуйте,— вона назвала мене на ім'я й по батькові, чим дуже мене здивувала, бо я ніяк не сподівався, що мене зустрічатимуть.

— Зінаїда Костянтинівна Шепетова,— відрекомендувалася дама,— з Владивостоцького морського агентства Бато-Віабуду. Мені доручено вас зустріти.

Виявилось, що про мій приїзд пам'ятають і як-не-як, а все ж про зустріч подбали.

— Вам приготовлено номер у готелі,— порадувала мене Зінаїда Костянтинівна.

— В „Золотому Розі“?

— Ні, в новому готелі „Тихий океан“, його збудували лише місяць тому. Це готель приморського Тунельтресту.

— Скажіть, я сьогодні в Іркутськ зможу виїхати?

— Так, скоро? Ми гадали, що ви кілька днів відпочинете тут.

— Дуже охоче зробив би це, але в Іркутську, як мені відомо, цими днями відбудеться засідання Ради при начальникові будівництва.

— А хіба ви член Ради, що вам неодмінно треба там бути. Ми хотіли тут з вами ближче познайомитись,— посміхаючись, сказала вона.

— Дуже радий цьому, але мені треба зустрітись з деякими людьми, яких я зможу побачити лише там, під час засідання Ради.

— Ви встигнете туди мабуть тільки на кінець засідання.

— Поїздом, так. Але я хотів би літаком.

— Це дуже стомить вас, два дні летіти.

— А авіоекспрес?

— Він буває через день. Крім того, майже завжди погода примушує його десь заночувати. Сьогодні експресний літак уже вилетів.

— А спеціального літака замовити не можна?

— Лише з дозволу авіаційного відділу Бато-Віабуду, а полковник Шелемеха дає такі дозволи неохоче.

— Як ви сказали? Полковник? Він уже полковник?

— Так.

— Я залишив його майором, і ніхто нічого мені не написав. Ну, гаразд, так ви, будь ласка, проведіть мене до готелю і допоможіть негайно послати Шелемесі телеграму.

Так відбулося моє повернення на батьківщину. Незабаром я стояв на балконі одинадцятого поверху готелю „Тихий океан“, де зайняв невеличкий затишний номер з двох кімнат і, ждучи відповіді від Шелемехи на телеграму, згадував недавнє минуле і свою майже півторарічну подорож за кордоном.

За той час я побував у Берліні, Брюсселі, Лондоні, Чикаго, Рю-де-Жанейро, Шанхаї і Токіо, в семи великих містах, де зосереджена творча думка націй, де відбувалися визначні технічні досвіди, що цікавили мою батьківщину, а зокрема керівництво Бато-Віабуду. Закордонна місія будівництва переїздила з країни в країну, склад її, за винятком кількох чоловік, безперервно мінявся. Часто прибували нові люди, але я жодного разу не мав змоги хоча б на кілька день повернутися додому. Обов'язки відповідального секретаря вимагали численних офіціальних візитів та приймання візитерів, домовлення з адміністрацією різних компаній, організації знайомств та зустрічей наших техніків з видатними іноземними техніками. Правда, основна відповідальність покладалася на керівника місії, але мені весь час доводилося бути його правою рукою. Про те, що діється на батьківщині, як розгортається будівництво, нам було відомо не тільки з преси та офіціальних і неофіціальних листів, а й з розповіді людей, що приїздили до нас. Ми знали про гігантський розмах роботи. Про велетенський тунель, який будують більшовики, багато писалося в закордонних газетах і журналах. За будівництвом уважно стежили тамтешні техніки, різні обчислення

робили економісти, говорилося і про стратегічне значення тунелю. Та все ж докладних відомостей там ніхто не мав. Іноземців, особливо журналістів, на будівництво не пускали. Виняток робили тільки для видатних техніків, але, звичайно, їм показували не все і технічний план тунелю був для них не цілком ясний. За кордоном знали про керівну роль в будівництві академіка Саклатвали, часто згадували прізвище його талановитих помічників, зокрема Самборського, але дуже рідко мені доводилось зустрічати прізвище Макаренка. А з розмов інженерів, що приїздили до нас, ми чули, що правою рукою Саклатвали весь час залишається Макаренко, що між ним та іншими інженерами, особливо Самборським, точиться боротьба. Майже всі, хто приїздив до нас, були настроєні проти Макаренка.

— Це, безперечно, талановитий інженер,— говорили одні.

— Тільки надто самовпевнений,— додавали другі.

— Знання у нього вистачить,— висловлювались треті.

— Але в будівництві він явно веде лінію на здорожчання і на сповільнення темпів. В особистому житті у нього теж щось не так, як у інших. Він усіх цурається, ні з ким не дружить.

У своїх листах до Шелемехи і Черняка я не раз просив пояснити мені справу з Макаренком, але льотчик відповідав, що все гаразд і пояснити нічого, а Антон Павлович, посилаючись на те, що плітками займатися не хоче, запевняв, ніби мені все буде ясно, коли повернусь.

До знайомих, які мене дуже цікавили, належали також сестра Станіслава Шелемехи Ліда та лікар Юрій Барабаш, що вважався її нареченим. У своїх дуже рідких листах льотчик згадував про сестру лише кількома словами. Я сам писав Ліді, але відповіді від неї надходили офіціальні, сухі, холодні і це посилювало у мене тривогу за неї. Там, на чужині, я часто згадував її, іноді мені здавалося, що я теж закоханий у неї. А за тими холодними листами мені ввижалася трагедія в житті цієї жінки, трагедія, що великою мірою стосувалася ще двох, чи принаймні одного чоловіка. З листів я знав, що становище Ліді не погіршало, але й не покращало. Хвороба протікала нормально і хворій нібито було забезпечено принаймні два десятки років, протягом яких вона могла нормально жити і працювати, але весь час лікуючись та зберігаючи душевний спокій. Врешті все ж таки передчасна смерть. З газет мені було відомо, що Барабаш виявив неабиякі здібності, вивчаючи лангергансеновські острівці. Недавно, захищаючи роботу на звання кандидата наук, дістав доктора медичних наук. Але ті дослідження, на думку медичних світил, з якими доводилось зустрічатися за кордоном, майже нічого нового в лікування діабету не вносили. Та й взагалі вони нібито не мали відношення до тієї хвороби. Здається, Бараба-

шені було запропоновано кафедру в одному з московських інститутів.

Ліда, як і раніш, працювала в лабораторії металів професора Саклатвали і теж кілька разів згадувалася, як талановитий фізико-хімік.

Стоячи на балконі, оглядаючи місто й бухту, я не міг без звиклання думати про всіх цих людей. Звичайно, що поруч Ліди весь час в моїй уяві поставав образ Макаренка. Мені так часто ввижався його похмурий рішучий погляд, палаючі очі з прихованим болем, які я бачив в день мого від'їзду, коли він сказав, що відмовляється від Ліди. Мені здається, що він тоді заронив у мою душу зерна симпатії і співчуття. Але як різко контрастували мої особисті почуття до нього із ставленням широкого загалу спеціалістів, техніків. Мені було боляче і тривожно думати про це, тим більше, що люди, які виступали проти Ярослава Макаренка, виступали щиро, бо були переконані в його неправоті, в помилковості його тверджень і настанов. Невже я помиляюсь в цій людині. Мені було гірко, коли я згадував його відповідь на мого єдиного листа. Вона звучала аж занадто різко. Макаренко писав, що дуже зайнятий роботою і не має часу на листування. До цього було додано прохання вислати кілька спеціальних книг. Останнє начебто трохи згладжувало різкість, але після того я більше не насмівився послати йому жодного листа, крім офіціальних, якими ми за півтора року все ж обмінювалися.

Ждучи телеграму-відповідь від Шелемехи, я покищо не розпаковував своїх речей. Їх було в мене не так багато: два великих і один менший чемодан. Сподіваючись дозволу на спеціальний літак, я хотів забрати речі з собою. Хотілося піти до міста, оглянути його, пошукати знайомих, поговорити з людьми батьківщини, але очікування відповіді приковувало мене до номера. Тим часом кілька разів дзвонив телефон, чулися голоси знайомих, які, довідавшись про мій приїзд, поздоровляли і запрошували до себе. Потім приїхали два журналісти з редакції місцевої газети, представник Далекосхідного Тунельтресту та Зінаїда Костянтинівна. Вони цікавилися мною, але я більше цікавився їхнім життям і особливо Далекосхідним Тунельтрестом, що був автономною одиницею в системі Бато-Віабуду і прокладав тунель від Тихоокеанська, який виріс під 56-ою паралеллю на березі Охотського моря, до Владивостока. Це було одне з найбільших відгалужень головного шляху.

— У нас все прекрасно,—відповів представник тресту на моє запитання про справи.—Робота розгортається нормально, хоча останнім часом доводиться прискорювати будівництво.

— І тут,—насмішливо зауважив один із журналістів,—виходить не все гаразд.

— А чого?—поцікавився я.

Представник тресту заявив, що, власне, особливих труднощів це не становить.

— Та кажіть одверто,— попросив я.

— Будете в Іркутську, там про все довідаєтесь,— сказав той самий журналіст.— Тут застосовується так звана макарєнківська система, якою всі страшенно незадоволені.

— В чому ж вона полягає, ця система?

Дещо про неї я вже знав, але хотів мати докладнішу інформацію. Проте, у Владивостоку довідатися про це не довелося. Подзвонив телефон, мене просив начальник аеропорту. Там одержали телеграму від Шелемехи з наказом негайно вирядити мене на експресному літаку.

ВЕСНА НАД БАЙКАЛОМ

Наприкінці травня Байкал очистився від криги і пароплави рушили через озеро з півдня на північ, від однієї Ангари до другої. Цієї весни пароплавів на озері було стільки, як ніколи доти. Безліч рейсів відбували вони, перевозячи вантажі і людей на північ. Грандіозне будівництво, що йшло здовж 56-ої паралелі, залюднювало дикий край, перетворювало всі ріки та озера на під'їзні шляхи. Близько мільйона людей, озброєних найновішою технікою, працювали на будівництві, що простяглося від Москви до Охотського моря. Величезна армія робітників, техніків, інженерів, що безпосередньо працювали на прокладанні тунелю, вимагала другої армії, що дбала про харчування, житло, одяг, медичну допомогу, культурне обслуговування будівників. Обидві ці армії потребували колосальної кількості найрізноманітніших матеріалів, машин та інструментів. Будівництво тунелю перетворилося в національне будівництво.

Я був захоплений думками про це, коли літак проносився на висоті дев'ястот метрів над хвилями бурхливого Байкала. Навіть те, що можна було побачити з повітря, коли експресний літак мчав над просторами Східного Сибіру, свідчило про грандіозні масштаби цього будівництва.

Ми не затрималися над Байкалом і незабаром, зробивши в повітрі коло, приземлилися на аеродромі, що розташувався між Іркутом та Ангарою. Машина пробігла по майданчику і, швидко гальмуючи, спинилася. Нас вітав стартер з прапорцем у руках. Мої чемодани зразу опинилися на великому автовізку, слідом за яким я рушив до аеровокзалу.

— Полковник Шелемеха просив переказати,— говорив мені стартер,— що він не може вас зустріти, і щоб ви їхали прямо до нього на квартиру. Машину він прислав.

Я відчув гарячу подяку до Станіслава.

Ми підходимо ближче до аеровокзалу і я наче впізнаю людину, яка стоїть майже на краю поля і вдивляється в небо.

Безперечно, це Самборський. Він переводить погляд на мене і теж впізнає.

— Олексю Мартиновичу!—кричить він мені і ту ж хвилину я потрапляю в його обійми.

Самборський ані трохи не змінився: такий самий рухливий, метушковий, схильний до іронізування, до посмішки.

— Товаришу іноземець, ваш бриль спершу мене збив з пантелику,—каже він, поглядаючи на мій наймодніший закордонний бриль. Адже він не може не посміхатися, він ладен самого себе висміяти.

— Ото несподівана зустріч! А чи знаєте ви, кого я приїхав зустрічати?—продовжує інженер.

— Не уявляю.

— Аркадія Михайловича і Тараса Чутя.

— Що? Де вони, коли прибувають?

— Зараз. Їх рейсовий літак № 1456. Вони летять із Свердловська. Коли вони будуть?—спитав він стартера.

— 1456-й вилетів із Свердловська о третій годині ранку за місцевим часом,—відповів стартер.—Він робить триста кілометрів на годину і мусить прилетіти сюди о п'ятій годині дня.

А зараз без трьох хвилин п'ять,—сказав Самборський, глянувши на годинник.

— Ото мабуть він і з'явився,—показав стартер на захід.

Ми помічаємо там чорну крапку. Стартер залишає нас і виходить на аеродром. В цей час з аеровокзалу виходить мужчина без шапки, він наче трохи сутулий, але цього напевне сказати не можна. Він іде твердим кроком і коли наближається до нас, я відчуваю новий приплив хвилювання, бо впізнаю Ярослава Макаренка.

— Ярославе Васильовичу!

Він не спиняючись, підійшов до нас і привітно поздоровкався зо мною, проте не виявив навіть і в малій мірі тієї радості, яку я щойно спостерігав у Самборського. З останнім він тримався ввічливо, але холодно. Я помітив явну недоброчинливість Самборського, коли той дивився на свого друга і догадався, що колишня дружба дала значну розколину.

— Чув, що ви приїждите, але не знав, що вже тут,—звертаючись до мене, сказав Макаренко.

— Тільки но з літака, а ви, мабуть, Аркадія Михайловича зустрічати?

— Вгадали. Його й Тараса. Не знаєш,—звернувся він до Самборського,—вони не запізнюються?

— Ось їх літак,—показав той на машину, що робила коло над аеродромом.

Ми ждали, коли машина зробить посадку, щоб побігти назустріч старим друзям. Тим часом я уважно приглядався до обох інженерів. Самборський майже не змінився, коли не

зважати на холодність до Ярослава. Зате в останньому безперечно сталися зміни. Обличчя його зробилось суворішим, щелепи міцно стиснуті, а в непокритій голові я помітив сивину. Можна було б сказати, що він постарішав, але ні, старість завжди залишає сліди одряхнення. А від нього віяло надзвичайною енергією, завзяттям, почуттям перемоги. Важко було сказати, що саме свідчило про це, але мені здавалося, що біля мене стоїть людина великих пристрастей, яка протриває від стороннього погляду своє внутрішнє життя, свої прагнення.

Та ось очікуваний повітряний лімузін торкнувся колесами землі і, майже не підплигуючи, прокотився полем, наближаючись до нас. Ми поспішили до машини. Першим вискочив з неї хлопчина в зеленому костюмі, а за ним виліз сивенький дідок у фетровому брилі. То були Аркадій Михайлович і Тарас Чуть.

Професор тряс кожному з нас руку і говорив компліменти, а мене таки примусив покрутитися, щоб оглянути, яким я приїхав зза кордону і спитав, чи я привіз йому американської жвачки. Так він називав гуму для жування, до якої мав велику пристрасть. Тарас виріс і змужнів. Це вже був підліток, що переходить в юнацький вік. Як усі в цей час, він сильно витягнувся, позначався худорлявістю, а очі дивилися одночасно і м'яко і задьористо. Всі ми стояли посеред поля, захопившись привітаннями та розмовами. Службові чомно попросили нас до аеровокзалу, щоб не заважати під час посадки літаків. Взявши речі професора і Тараса, ми попрямували до машини. Але, заговорившись, на самому краю поля зупинилися знов.

— О котрій годині відкривається сесія наукової ради? — питав професор.

— Мала відкритися сьогодні о восьмій годині вечора, але відкладена на п'ять — шість днів, — відповів Ярослав.

— Чому?

— Не всі доповіді готові. Сейсмологи не докінчили досліджень в зоні забайкальської западини, служба руху ще сперечається відносно форми електровозів та вагонів, а енергетики теж щось там... Це вже його спитайте, — кивнув Ярослав на Самборського.

Інженер-енергетик прищурився і лихим оком глянув на Ярослава.

— Ну, про це потім, — сказав він.

Мене здивувало, що Самборський не суперечив. Не в його характері було змовчувати. Але він, очевидно, мав на увазі зробити це пізніше і перевів розмову на інше.

— Аркадію Михайловичу, ви, звичайно, до мене? — спитав він.

— А я не знаю... Я нікого не хотів би утрудняти.

— Про вас уже потурбувалися,—втрутився Макаренко.— Вам і Тарасові ще відучора відведено дві кімнати в готелі.

— Навіщо готель?—спалахнув Самборський,—у мене чужа квартира, я в ній майже не живу, бо весь час на будівництві.

— Гаразд, гаразд, не сваріться. Я охоче побуваю в кожного з вас... Разом з Тарасом... Правда, Тарасе?

Але увагу Тараса привернула метушня біля великого вантажного літака, який кілька хвилин тому приземлився на аеродромі.

— Неодмінно заїдемо. А готель... Це для нас найкраще. Ви ж знаєте, що значить почувати, що ти не турбуєш людину... яка... яка... Ну ви ж самі розумієте, мої друзі, що поки не буде закінчено будівництво Бато-Віа, мені ніяково забирати у вас хоч одну зайву хвилину.

— Аркадію Михайловичу, я бачу, що на вас позначився вплив Ярослава,—розсердився Самборський.—Не можна ж двадцять чотири години на добу працювати... Треба ж і відпочивати, інакше продуктивність підупаде.

— Правильно, правильно,—усміхаючись говорив Ярослав,—але в готелі їм буде краще.

— В якому готелі?—поцікавився Самборський.

— „Вітязь Іркуте“.

— Гарна назва,—промовив я.

Але Самборський мабуть не поділяв моєї думки, бо лихо крутнув головою.

— Хитро придумано,—сказав він незадоволено.

Я здивувався, не розуміючи, що тут хитрого.

— Ярослав же там живе по сусідству,—пояснив енергетик.

— Аркадію Михайловичу, там щось трапилось,—гукнув Тарас,—дивіться.

Він показував на вантажний літак, який кілька чоловік старанно оглядали з усіх боків.

Ми хотіли вже йти, коли від літака відокремився чоловік у шоломі, мабуть пілот, і, махаючи рукою, попрямував до нас. За ним ішов стартер.

— Що трапилось?!—гукнув Самборський.

— Хто з вас професор Довгалюк?—наблизившись, спитав пілот.

— Я,—виступив Аркадій Михайлович.—А що таке?

— Один мій пасажир залишив у кабіні пакет на ваше ім'я,—і пілот подав професорові білий тоненький конверт.

Професор розірвав його, витяг маленький аркушик паперу, перебіг очима і звернувся до пілота:

— А де ж той пасажир?

— Я сам хотів би знати.

— Тобто?

— Як тільки ви вилетіли із Свердловська, туди прибув літак з Москви. Один із пасажирів почав розпитувати про вас і дуже бідкався, що не застав. В цей час я вилітав з поштою і черговий по аеровокзалу запропонував йому доганяти вас моїм літаком. Він погодився. До нього приєднався ще один пасажир, і я їх забрав. Летіли ми непогано, майже наздогнали вас. Годину тому я бачив, що мої пасажирки куняють у кріслах. Але коли підлітав до Іркутська, зиркнув у кабіну, а їх нема. Що ти скажеш? Вже не знаю, як посадовив машину, бо в мене і голова наче не своя зробилася. Нічого не розумію. Думав, що це мені приснилося. Але в кабіні zostався саквояж і лист на кріслі, адресований вам. Пригадую, той товстенький, питаючи про вас, все цього листа в руках крутив.

— У того пасажира, що питав про мене, руденькі вуса. сірий плащ і чорна кепка?

— Так, так. Ви його знаєте?

— Хто це?— не стримався я.

Аркадій Михайлович подав мені папірець. То була судова оповістка.

„Громадянину Довгалюку Аркадію Михайловичу.

Народний суд 14-ої ділянки за рішенням Обласного суду втретє переглядає справу про позов до вас на п'ятдесят чотири тисячі карбованців за незаконне користування громадською житлоплощею. В разі неявки, справа розглядатиметься без вас.

Вручити оповістку доручається громадянину Черепашкіну Івану Семеновичу“.

— Я не розумію.

— Ви всі його знали,—мовив професор.— Це комендант будинку, що колись примусив нас ночувати на солярії. Він з надзвичайною завзятістю домагався, щоб мене оштрафували в розмірі... просто астрономічної суми. Це був він, Іван Семенович Черепашкін.

— Так що ж сталося з вашими пасажирами?— допитувався Самборський у пілота.

— Дідько їх знає,—відповів блідий і схвилюваний пілот.

— Не могли ж вони випасти?

— Парашутний люк відчинений.

— А парашути були?

— Не було.

Зацікавлені цією незвичайною подією, ми затрималися ще деякий час на аеровокзалі. Аркадій Михайлович змушений був дати свою адресу представникові міліції, бо той, звичайно, зацікавився знайомством професора з пасажиром, що так дивно зник.

Нарешті ми поїхали. Виявилось, що мені по дорозі з професором, бо Шелемеха жив у тому самому готелі, де й Ма-

Каренко. Інженер, професор і хлопчик поїхали раніш. Я ще прощався з Самборським, який обіцяв заїхати до мене і поїзти на свою ділянку будівництва.

— Передайте привіт полковникові, його дружині та сестрі, — сказав на прощання Самборський. — Учора Ліда до нього в Москві приїхала. Ну, бувайте.

Ми розпрощались. Машина швидко покотила двоповерховим мостом через Ангару.

„ВІТЯЗЬ ІРКУТЕ“

Шестиповерховий будинок готелю, до якого підвіз мене шофер, вражав своєю легкістю. Він виглядав неначе стрункий веселий юнак. Після того, як я побачив цей будинок, завжди, коли йде мова про буряцьку легенду, що стосувалася красуні Ангари і вітязя Іркутє, останній уявлявся мені таким височезним, струнким юнаком. Мабуть той, хто назвав готель „Вітязем Іркутє“ мав здатність до поетизування.

— Другий поверх, номер сімнадцять, — відповів портьє на запитання про Шелемеху. — Полковник вийшов, дружина дома.

Дружина Станіслава. Я ж завжди трохи побоювався її. Це побоювання було особливого характеру. Ніна Володимирівна, так звалася вона, була веселою блондинкою, з сірими, іноді з синюватим відтінком очима. За освітою лікар, за професією хімік, вона не дуже захоплювалась роботою; вона була досить суворої вдачі. Найстрашніше для мене було те, що вона мала звичку вживати гострих виразів у розмові з знайомими та примушувати до різних екстраординарних речей, наприклад, коли грали у більярд, веліла переможеному залазити під стіл, або мішала фігури на шахівниці в розпалі гри, коли хотіла розмовляти хоча б з одним із партнерів, посилала знайомих провести сина в дитячий садок, або заставляла допомагати смажити їй хрусти.

Ця особа зустріла мене приблизно в такому ж дусі, як Самборський: оглядала з усіх боків, зауважила, що мабуть я за кордоном вів несерйозний спосіб життя, бо починаю скидатися на старий гриб, і нарешті погнала мене в ванну, обіцяючи приготувати тим часом кімнату.

— Ви знаєте, — кричала вона мені за дверей, коли я сидів у ванні, — через три дні ми прощаємось з Іркутськом.

— Чого? — спитав я, надриваючись, щоб перемогти грубізну дверей.

— Стась хоче літати, набридло в урядовцях ходити. Він давно проситься.

Одним словом, коли я вийшов з ванни, то довідався, що Станіслав покидає роботу на будівництві і переїздить на захід командувати авіачастиною.

— Мені це не дуже подобається, — говорила Ніна Воло-

димирівна.—Я хотіла, щоб він перейшов у цивільну авіацію. Але хіба такого впертого уловиш? Ото тільки добре, що будемо біля самої Москви. Учора поїхали діти з бабусею. Уже майже всі речі відправили. Тут у нас було три кімнати, одну залишаємо Ліді, її сюди Саклатвала викликав і мабуть затримає на якийсь час. Ви надовго? Можна буде одну кімнату за вами закріпити. Тут знаєте як з житлом. Криза жахлива. За цей рік тридцять п'ять тисяч з родинами до Іркутська перевели. Ідьте переодягайтесь і відпочивайте... За півгодини будуть Станіслав і Ліда. Тоді й обідатимемо. А покищо потерпіть. Ну, марш до своєї кімнати.

Ні, вона була чарівна в своєму стилі. Тільки Станіславу я не дуже заздрив. Вони явно не підходили характерами одне до одного, бо полковник теж любив командувати.

Я запевняв, що не втомився, відпочивати не хочу і буду ждати Станіслава. Але де там! Вона настояла на своєму. Я змушений був піти до приготовленої мені кімнати і лягти відпочити. Звичайно я враз заснув.

Прокинувся я від енергійного торсання за плечі. Наді мною стояв Станіслав і страшенно реготав, а Ніна Володимирівна запрошувала до столу.

— Пробач,— сказав я льотчикові,— заснув на кілька хвилин. Почувши мої слова, він зареготав ще дужче. Я спочатку не зрозумів, у чім річ, але коли глянув на годинник і побачив без чверті одинадцять, а навколо денне світло, то швидко догадався і сам приєднався до Станіслава.

— Ну й сон, проспав обід і вечерю. Ми снідати ждемо.

Виявилось, що я спав непробудним сном п'ятнадцять годин і тільки на початку шістнадцятої Станіслав вирішив мене збудити.

Був вихідний день і полковник нікуди не поспішав, а докидав, щоб разом з мною поснідати.

— Я ще дав би тобі поспати,— говорив він, наче попрошуючи, але в мене апетит сам знаєш...

Я швиденько умився, переодягся і ми спустились в ресторан, що містився на першому поверсі. Червоні порфірові колони підпирали стелю величезного залу, заставленого столиками, пальмами та вазонами з квітами. Посередині бив фонтанчик, і вода збігала в маленький басейн, де плавали химерні риби.

Ми пройшли в куток, де за круглим столом уже зайняли місця Аркадій Михайлович, Тарас і Ліда. Щось стиснулось у мене в грудях, коли я побачив дівчину після довгої розлуки.

Вона була така ж прекрасна, як і півтора роки тому, хоча дуже схудла і під очима лягли темні пасма. З довгим волоссям, відпущеним за цей час, одягнена в квітчасте простеньке плаття, вона видавалася ніжною і тендітною. Коли віталася

во мною, мені здалося, що на її чолі накреслюється вертикальна борозенка.

— Дуже радий бачити вас, Лідіє Дмитрівно,— сказав я всім не те, що хотів.

Я був чемним, крив своє хвилювання, але не міг одірвати від неї погляду. Вона, мабуть, це помітила, не знаю, що подумала, але мене мучило питання, як її здоров'я, як у неї з Барабашем і Макаренком. Чи зуміла вона цілком полюбити одного і розлюбити другого. Коли жоден з них цілковито моїх симпатій не завоював, то вона... О, вона користалася усіма цими симпатіями. Правду кажучи, я мабуть її трошки любив, але... мені вже було сорок, крім того, я завжди був у когось закоханий і через це „трошки“ так досі й не одружився.

— Значить, ваша закордонна мандрівка кінчилась,— спитала Ліда.

— Так. Перші півроку було дуже цікаво, а потім почало набридати і потягло додому.

— Що ж ви тепер робитимете?

— Завтра поговорю про це з академіком Саклатвалою. Може я ще потрібний буду на будівництві. Треба Черняка пошукати.

— Він учора теж приїхав. Я його бачила у Саклатвали.

— Як хороше, що всі з'їжджаються.

— Наче тебе зустрічати,— усміхнувся Станіслав.

— Я саме й хотів потрапити сюди під час засідань наукової ради, бо знав, що побачу всіх.

— Ну, мене на раді вже не побачиш.

— Так ти напевне покидаєш Іркутськ?

— Післязавтра. Замість мене тут Ліда лишається.

— Ви залишаєтесь тут, Лідіє Дмитрівно?

— Ненадовго, якийсь місяць, два попрацюю тут.

Я досить одверто висловив з цього приводу свою радість, Ніна Володимирівна почала жартувати і ми непогано провели час за сніданком.

Коли вставали зза столу, я спитав Аркадія Михайловича, чому не прийшов снідати Макаренко.

— Психологічно непоправна людина,— розвів руками професор.— Він снідає о шостій годині ранку або в кабінеті або на будівництві.

— А ви знаєте цього чудака,— спитала Ніна Володимирівна.— Він тут славиться тим, що ніколи не має часу, не визнає вихідних днів, ніхто не бачить, коли він снідає, обідає і вечеряє, взагалі автомат... Але мені добре відомо, що він читає Блока. Правда, це ніяк не вкладається в мій голові.

Шелемеха дивився на дружину і сміявся.

— Відкіля ж це ви знаєте?— спитав професор.

— Милуйтесь,— вона показала на Станіслава,— сміється!

Якось він, не попередивши мене, прийшов додому аж о четвертій годині ранку. Я скрізь дзвоню, допитуюсь. У правлінні сказали, що він о дванадцятій ночі поїхав додому, шофера знайшла, той каже, що висадив біля готелю, але не помітив, чи пішов у готель, чи ні. Я вже в міліцію дзвонила. Аж от з'являється. Питаю, де був. До цього автомата заходив і там разом вірші читали.

Станіслав сміявся, показуючи білі, чудесні зуби.

— Ти автоматом його не лай, а признайся, що трошки закохана в нього,— підморгуючи говорив льотчик дружині.— Це вже добре відомо.

Ніна Володимирівна трохи зашарілася, а Станіслав почав сміятися ще голосніше.

— Ти ж одно приставала,— казав він,— запроси його до нас та й запроси. А він же нікуди зайвого кроку.

— Звичайно, мені цікаво було побачити його у нас,— виправдувалася Ніна Володимирівна,— а що я закохана, так він, здається, всіх причарував і ні на кого не звертає уваги.

Продовжуючи жартувати, ми вийшли з ресторану. Я помітив, що Ліда, слухаючи нашу розмову, жодного разу не посміхнулася.

У вестибюлі всі затрималися, бо професор почав розповідати про таємниче зникнення Черепашкіна та ще якогось пасажира з поштового літака. Шелемеха вже знав про це і сказав, що на трасі польоту того літака ведуться розшуки трупів, і, якщо їх знайдуть, то можливо, вдасться з'ясувати, в чім справа.

— А чого цей Черепашкін летів сюди?— спитала Ніна Володимирівна.

— Це був якийсь маніак,— відповів Аркадій Михайлович.— Він переслідував мене два роки. Якось там обчислив, що за площу солярію я мушу платити як за торгове підприємство двісті п'ятдесят карбованців на місяць. Гроші ці він вимагав з мене за дванадцять років, плюс п'ятдесят процентів пені. І так набралось п'ятдесят чотири тисячі. Кілька разів мене викликали в суд, а що я не міг з'явитися, то справу відклали. Разів три цей безглуздий позов відхиляли, але він знов починав. Крім того, він часто сам заходив до мене і намагався умовити повернути п'ятдесят чотири тисячі державних грошей. Я сміявся, але іноді мене брала лють. Наче нормальна людина, а от в цьому пункті звихнулася. Ви ж уявіть собі— вилетіти літаком навздогін за мною, щоб вручити оповістку.

— Може він у літаку зовсім здурів, відчинив люк і виплигнув, потягнувши за собою другого пасажира,— зробила висновок Ніна Володимирівна.

Ніхто нічого не відповів їй. Ми порозходилися по своїх кімнатах. Мені треба було розпакувати чемодани й виїняти подарунки, які я привіз з подорожі для знайомих та друзів.

Того дня я нікуди не виходив. Після роботи дзвонили телефоном Черняк і Самборський. Перший обіцяв завітати до мене після одинадятої вечора, а другий наказував бути готовим наступного дня виїхати разом з ним на будівництво, коли я цікавлюся найоригінальнішою й найпотужнішою в світі електростанцією.

РОЗМОВА НА БАЛКОНІ

На кінець дня Станіслав з Ніною Володимирівною поїхали в місто прощатися із знайомими. Вони кінчали свої справи в Іркутську. Я лежав у кімнаті і перечитував центральні газети, яких не бачив під час подорожі океаном. Почало смеркати, і хоча літній вечір затяжний, але, не дуже захоплений газетами, я відклав їх, щоб не псувати очі, встав з дивана і підійшов до скляних дверей, які вели на балкон. Вдалині вже займалися вогники над залізничним вокзалом, унизу котила свої хвилі Ангара і кілька човнів мчали за течією. Над рікою розкинувся зелений масив нових парків.

На балконі, в кутку, сиділа у плетеному кріслі Ліда. Мабуть, вона вийшла сюди іншими дверима, бо великий просторий балкон мав два виходи з сусідніх кімнат. Дівчина сиділа непорушно, відкинувши голову на спинку крісла і, здавалося, пильно вдивлялась в сіро-синє глибоке небо. Я з своєї кімнати сторожко вдивлявся в її непорушність і думав про ознаки млявості, що спостерігалися в ній. Пригадував, як казав Станіслав, що його сестра невгамовна, непосидюча, витівниця і взагалі дуже весела дівчина. Тепер це мабуть зникло, хвороба давалася взнаки. Довго стояв я так, дивлячися на неї, а вона все залишалась непорушною. Мені завжди в таких випадках хочеться розгадати думки людини. Ця маленька білява голівка хвилювала мене. Невже сумні думки, зв'язані з хворобою, з особистою трагедією, не покидають її? Але ж вона знає, що це ослаблює опір хворобі. Мені хотілося заговорити з нею, викликати в неї сміх і радість, примусити забути про неприємності, вселити почуття перемоги над хворобою. Я шукав відповідних слів, але не міг знайти.

Мабуть з такими думками простояв довго, бо вечір почав заходити по-справжньому, сіро-синє небо перетворилося в темно-темносинє, над вокзалом і над слобідкою на горбі засвітилися електричні вогні, а в небі замерехтіли перші зорі. Нарешті, одважившись, я відчинив двері і вийшов на балкон.

Ліда обернулася до мене.

— Потягло на повітря?— ласкаво спитала вона.

— А я ж сьогодні не виходив на вулицю.

— Ну й відпочили?

— Та п'ятнадцятигодинного сну було цілком досить, щоб відпочити.

Вона нічого не сказала і знов почала дивитися в небо. Я мовчав, думаючи, про що б заговорити.

— А знаєте,—раптом промовила Ліда,—я мріяла про ваш приїзд.

Певен, що кожен на моєму місці, почувши таке, розгубився б.

— Ви?—здивовано спитав я її.

— Так, я. Іноді мені хотілося написати вам довгого листа, але я не наважувалась. Я відповідала вам не дуже люб'язно,—вона посміхнулася і повернула голову до мене.

— Ні... Ваша правда... У ваших листах відчувався холодок.

— І все ж мені хотілось вас побачити, хотілось розповісти про свої думки, почування, але... колись це було легше, а зараз...

Вона мовчала, а я зрозумів, що в неї немає друга, якому б вона могла все довірити. Невже у неї немає такої подруги?

— Ми з вами бачились давно,—сказав я.—Ви пішли в такому розпачливому настрої, що це залишилося в моїй пам'яті надовго, і я не міг не хвилюватися.

— В розпачливому? Ні, ви помилились. Може у вас таке враження і склалося, але воно помилкове. Для мене вже все було ясно.

„Що для неї було ясно? Мабуть, їй і зараз не все ясно“,—майнула у мене думка.

— Ви тоді дали мені доручення...

— Ви виконали його,—жваво спитала вона і випросталась на своєму кріслі.—Правда?

— Першого січня я передав листа. Хіба ви не знаєте?

— Ні, я була певна, що ви його передали, хоча...

Вона не договорила і знов відкинулась на спинку крісла. Мене здивувало її питання, особливо останні слова. Значить, Ярослав не відповів їй.

— Розкажіть мені, як ви жили цей час, що робили,—попросив я.

— Що ж вам розповісти? Нічого особливого не трапилось, як кажуть у таких випадках.

— Ні, це трафаретна і майже завжди неправильна відповідь.

— Візьміть на балкон стілець з моєї кімнати, сідайте, я буду розповідати.

Я пішов по стілець. Вона гукнула, щоб я захопив ще жакет з вішалки, бо відчувалась вечірня прохолода. Виконавши доручення, повернувся на балкон і вмоستився біля крісла так, що міг бачити Ліду в профіль. У вечірніх сутінках її обличчя втратило ознаки хвороби.

— Останній рік я виключно працюю,—почала вона, кидаючи на себе жакет,—над проблемою нового металу, вірніше

сплаву, що мусить бути легший за алюміній, але міцністю не поступатиметься кращій сталі. Роботу цю давно запропонував мені Саклатвала, і під його керуванням я добилася перших успіхів. Такий метал власне вже знайдено. Я не можу багато розповідати про нього, бо, поперше, це секрет, а по-друге, ви у фізиці та хімії мабуть нічого не тямите.

— Отак ви розмовляєте з колишнім співробітником науково-популярного журналу,— спробував я пожартувати.

— Облиште, я читала ваші нариси. Ви здорово видумуєте і, можливо, з вас був би толк, якби ви по-справжньому вивчали такі речі, як фізика, хімія і математика. Я це прекрасно відчую, бо й сама не так міцно підкована знаннями, як інші.

— Ви зараз розмовляєте точнісінько як Ніна Володимирівна.

— Мабуть, вона на мене схожа, коли сподобалася моему братові. Недурно ми не чуємо одна до одної особливої симпатії. Це, кажуть, трапляється з подібними характерами.

— Що б ви особливо були схожі, не скажу... Ну, і що ж з вашим новим металом?— перевів я розмову на попередню тему.

— Справа йде про те, щоб з лабораторії досліди перенести на завод і якнайшвидше перейти до масового виробництва. Зараз над цим працює цілий колектив і, треба признатися, я в ньому вже не на першому місці. Але це не має ваги... Я рада, що перші досліди з доручення Саклатвали випало робити мені. Прикро тільки, що не дозволяють багато працювати... Та я й сама розумію,— що так, як раніш, працювати не зможу... Мені стає щораз гірше й гірше,— тихо закінчила Ліда.

— Ви лікуєтесь, додержуєте режиму, їздите на курорт?

— Ет,— махнула вона рукою,— мене напихають інсуліном та якимись новими ліками. Двічі була в Ессентуках, для мене складений спеціальний режим, лікують рентгеном. Іноді мені стає легше, але через якийсь час знов відчую погіршення.

— Пробачте... ви одружились?

— Ні,— тихо відказала вона.— Ми умовились з Юрком одружитися після закінчення будівництва Бато-Віа.

— Він тепер в Іркутську?

— Ні, в Москві. Провадить наукову роботу у ендокринологічному інституті. Але коли я затримаюсь, він, мабуть, приїде сюди.

— Він дуже вас любить?

— Нащо ви питаєте? Ви ж знаєте, Юрко чудесна людина. Це виняткова добрість.

— Ви цілком ним задоволені?

Вона не поспішала з відповіддю, вагалася. Мені стало її шкода.

— Я теж думаю, що він дуже хороша людина.

— Правда? Кажуть, що він нудний, як по-вашому?

— Я ж його близько не знаю,— відповів я, думаючи, що так воно мабуть і є.

Певно, воно відчула нещирість моєї відповіді і насторожилась.

— Він продовжує працювати над проблемою діабету?

— Так... трапляються випадки, коли хворі видужують. Він зараз вивчає всі ці випадки...

— Де ви житимете після одруження?

— Мабуть, поїдемо на один з кавказьких курортів. Він хоче там працювати... Але не питайте. Я нічого не знаю, може, ще нічого не буде.

Вона знов відкинулася на спинку крісла і дивилася на зоряне небо. З Ангари тяг прохолодний вітерець, десь здалеку ледве долинав шум вулиці, гуркіт трамваю і легке гудіння автомобільних сирен. Більш виразно пробивалася музика з ресторану. Там грали якийсь слоу-фокс, дуже приємний і меланхолійно-ніжний, що навівав чутливий настрій і викликав в моїй уяві танки, які я часто спостерігав, і в яких брав сам участь під час подорожі. Про що думала Ліда—не знаю, але я силкувався розгадати значення її слів: „може ще нічого не буде“. Знов до мене закралась підозра, що, залишаючись сама з собою, вона не може позбутися думки про Ярослава і часто, мабуть, спогади про нього непокоять її. Він не відповів на її листа. Що, здавалося, могло бути грубішого з його боку, щоб усе порвати, що було між ними. Після тієї нашої розмови вночі на бульварі я сподівався, що він відпише, але Ярослав цього не зробив. Можливо, він вважав, що тільки так порве всякі взаємини з дівчиною, яку кохав, і відріже собі шлях до неї в майбутньому. Що б вона сказала, коли б я розповів їй про ту розмову з інженером, який користується трохи дивною репутацією. Але чи треба це робити? Адже це все одно, що той лист, який мусив би Ярослав надіслати їй.

А все ж мені хотілося розповісти про те... Ні, не треба. Це буде нечемно по відношенню до Ярослава. Навіть більше, ніж нечемно.

Тільки про що ж думає дівчина, що сидить поруч мене? І раптом вона виказала себе зовсім несподіваним запитанням.

— Скажіть, Ярослав при вас читав мого листа?

— Ні, а що?

— Нічого, я все ж не розумію, чому він не відповів.

— Але мені довелося скоро бачити його після того. Здається, він був дуже схвилований... Невже ви з ним більше не зустрічалися?

— Навіщо? Одверто кажучи, я, як могла, уникала такої зустрічі, та й він, здається, так само...

— За той час, поки я мандрував по чужих краях, Ярослав Васильович здобув тут репутацію оригінала,— промовив я, надаючи цьому трохи запитливого характеру.

— Оригінала?

— Ви ж самі чули, що про нього розповідають, як про чудака.

Вона рвучко повернулась до мене і схопила за руку.

— А ви більше нічого про нього не чули? Гіршого, ніж те, що він оригінал?

— Гіршого? Ні, ви щось знаєте?

— Це страшно.— Я відчув, як тремтить її рука.— Але... Ви знаєте, його дехто обвинувачує навіть у... шкідництві.

— В чому?

— У шкідництві.

— Але які підстави і хто виступає з такими обвинуваченнями?

— Кажуть, що Саклатвала цілком під його впливом. А він, займаючи посаду головного інспектора тунельних робіт, втручається буквально в усі справи і домігся того, що будують за його проектом. Його обвинувачують у тому, що він удвоє збільшив вартість будівництва і взагалі наробив багато безглузвих речей. Але ніхто не погоджується з тим, що все це він робив несвідомо. Його вважають талановитим інженером.

— Ну, все ж обвинувачення в шкідництві...

— Я не вірю, я не хочу вірити,— пристрасно промовила дівчина.— Але є люди, які запевняють, ніби бачили цього оригінала в московських ресторанах в підозрілій компанії, що ніби він пив багато шампанського і до ранку танцював з якимись жінками.

— Це брехня. Я не можу повірити.

— Слухайте,— вона боляче стиснула мою руку,— я вам признаюсь, чому сюди приїхала. Я просила академіка Саклатвалу, щоб він викликав мене працювати, маючи на меті зустрітися тут з Ярославом. Я хочу з ним поговорити. Але він уникає мене. Допоможіть мені зустрітися з ним.

— Добре... Про що ж ви хочете з ним говорити? Пробачте за нескромність... Ви можете не відповідати.

— Ні, я скажу.

Ліда щось обдумувала. Може вона вагалася, може підбирала слова.

— Він завжди був трохи дивний. Я ніколи не повірю, що він шкідник, але мені здається, він здатний до помсти. Мені страшно, що він міг чомусь зробитися людиною ненависником і, заховавши лютість, мститися на всіх і кожному... Ні, пробачте, я відчуваю себе такою дурненькою і непослідовною, я сама не знаю, що кажу...

— За що ж би він мстився? Ні, ви помиляєтесь, Лідіє Дмитрівно.

— Я боюсь за нього. У Москві вже шепочуть про те, що його треба усунути від будівництва Бато-Віа, а може й ареш-

тувати. Я дуже прошу вас, влаштуйте мені з ним побачення. Я писала йому, але він не відповідає...

Я обіцяв зробити все, що зможу. Але чому він не хоче з нею зустрічатися? Мені здавалося, що я розгадав цю причину і раптово поставив Ліді запитання:

— Пробачте мені ще раз, але скажіть, ви його перестали любити?

— Я? Нащо ви питаєте? Півтора року тому я перемогла себе.

— Ну, а він? А він вас кохає і через те боїться зустрічі з вами,— вирвалося у мене.

— Відкіля ви знаєте,— тремтячим голосом спитала вона.

Я мовчав, проте Ліда примусила мене відповідати. Хоч не докладно, але врешті я дещо сказав їй про свою розмову з Ярославом тоді вночі, перед від'їздом за кордон. Вона по-жадливо слухала мою розповідь, не перебиваючи, але коли я кінчив, почала розпитувати, домагаючись найточнішої відповіді. Я бачив, що моя розповідь схвилювала її жорстоко: картав себе за слабкість характеру і довгий язик. Хіба не краще було промовчати, не викликаючи зайвого хвилювання, що могло посилити її хворобу.

Ліда встала з крісла, сперлась на балюстраду і дивилася вниз на асфальтовану вулицю, що чорніла під нами наче після дощу.

— Станіслав з Ніною приїхали,— сказала вона, побачивши автомашину, що спинилася біля готелю. Зараз підіймуться сюди. Залишайтеся тут, а я піду до себе. Як перестане боліти голова, я вийду.

Вона повернулася і, відставивши стілець, пішла в свою кімнату. Але на дверях затрималась, подивилась на мене і спитала:

— Ярослав не давав вам читати мого листа?

— Ні.

— А як ви думаєте, він міг дати комунібудь прочитати його? Скажіть.

— Думаю, що ні. Це не схоже на нього.

— А мені здається, що його хтось читав,— задумливо сказала дівчина і швидко зникла в дверях.

В цей час у другій кімнаті засвітилося світло, почувися голоси Станіслава, Ніни Володимирівни і... ну, звичайно, це знайомий голос... Як я відразу його не впізнав.

— Що він, знов спить?— питав Антон Павлович Черняк.

Через хвилину він стискав мене в обіймах і засипав запитаннями, поки Ніна Володимирівна замовляла булочки й кофе з ресторану, а Станіслав запалював грубезну сигару, якими він останнім часом отруював себе і своїх друзів.

Далі буде